

**EMEVÎ HALİFELERİNDEN ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN
HÂRİCÎ VE ŞÎÎ MEZHEP AKIMLARINA YÖNELİK
SİYASETİ**

Murat TOKGÖZ

Cumhuriyet Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Temel İslam
Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı İçin
Öngördüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Olarak hazırlanmıştır.

Sivas
2009

KABUL VE ONAY

Murat TOKGÖZ'ün hazırlamış olduğu “Emevî Halifelerinden Ömer b. Aziz'in Hâricî ve Şîî Mezhep Akımlarına Yönelik Siyaseti” başlıklı bu çalışma, 24.12.2008 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından, “Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Metin BOZKUŞ (Danışman)

Doç. Dr. Ünal KILIÇ

Doç. Dr. Metin ÖZDEMİR

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım. .../.../

Prof. Dr. Zafer CİRHİNLİOĞLU

Enstitü Müdürü

ÖZET

TOKGÖZ Murat, Emevî Halifelerinden Ömer B. Abdulaziz'in Hâricî ve Şîî Meshep Akımlarına Yönelik Siyaseti Sivas - 2009

Mezhepler, İslam tarihinde çeşitli gayelerle vücut bulmuş itikadî ve amelî düşünce ekolleridir. Emevîler dönemi mezhepler tarihi açısından çok önemlidir. Müslümanlar büyük bölünmeleri bu dönemde yaşamış, ilk mezhep akımları bu dönemde ortaya çıkmıştır. Emevî halifeleri, yaptıkları icraatlarla birçok mezhebin ortaya çıkmasında etkili olmuşlardır. Şîî ve Hâricîler, Emevî iktidarını en çok uğraştıran iki mezhep akımıdır. Emevî halifesi olan Ömer b. Abdulaziz, iktidarı döneminde tüm kesimlerin haklarını vermeye özellikle Şîî ve Hâricîleri memnun etmeye çalışmıştır. Onun döneminde mezhep hareketleri sükûna ermiştir.

Araştırmamızda Ömer b. Abdulaziz'in hayatını ve yönetimini araştırmaktan ziyade onun siyâsetinin Şîî ve Hâricîler üzerindeki olumlu etkilerini ortaya koymayı ve siyâsetini şekillendiren evrensel değerleri açığa çıkarmayı amaçladık. Beşinci Raşit halife olarak kabul edilen Emevî halifesi Ömer b. Abdulaziz dönemine, Mezhepler Tarihi açısından ışık tutmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Ömer b. Abdulaziz, Emevî, Şîî, Hâricî, Halife

ABSTRACT

TOKGÖZ Murat Ömer; B. Abdülaziz's diplomatic stream about Harici and Şii religious order.

Cults is athinking schools which composed with many kinds of aims such as belief and practical. The term of Emeviler was very important for the purposes of sects. The bulk of the muslims lieved in this term and also the first sect stream was arise at the same term. The caliphes' of Emevis were effective on rising new sects with their works on many area. Emevis struggled with Şii and Haricis so much. Ömer b. Abdulaziz who is an Emevi's caliph, worked very hard to give citizens' privilages. Especially, he worked on Şii and Haricis to please them. In his term, the sect act passed away.

In our research, we try to explain the life of Ömer b. Abdulaziz and his politics about Şii and Haricis. Besides, our aim is to explain the pondemic values which shape his politic's. We try to light the way for one of the Emevi's caliph, Ömer b. Abdulaziz's term, for the purpose of the history of cults.

Key Words: Ömer b. Abdulaziz, Emevi, Şii, Harici, Halife.

ÖNSÖZ

Hız. Muhammed (s.a.v)'in yeryüzüne son peygamber olarak gönderilmesiyle, o güne kadar birbiriyle savaşmaktan başka amacı olmayan insanlar, tarihte hiç görülmemiş bir kardeşlik örneği sergilemiş ve İslâm tarihinde Asr-ı saadet olarak adlandırılan örnek bir toplum oluşturmuşlardır. Hız. Peygamber'in vefatından sonra, devlet idaresini üstlenen Raşit halifeler Hız. peygamberin izinden gitmişler, onun Müslümanların birliğinin idamesi için koyduğu ilkelere uyma gayreti içerisinde olmuşlar böylece büyük oranda Müslümanların kardeşliğini muhafaza etmişlerdir.

Emevîlerin iktidarı ele geçirmeleri ve akabinde hilafetin saltanata dönüştürülmesi Müslümanları bir arada tutan ilkelerin ihmal edilmesi ile peygamber mirası olan İslâm devletinin kurumlarında bozulmalar başlamıştır. Hilafet, peygamber sonrası Müslümanların birliğini sağlayan bir kurum olmaktan çıkmış, dünyevi zevk ve arzuların tatmin edildiği bir makam haline gelmiştir. Muaviye'nin iktidarı ele geçirme yöntemi, daha sonraki dönemlerde Müslümanların bölünmelerine ve akâbinde Şîî ve Hâricî diye iki farklı siyasi görüşün ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Muaviye ve ondan sonra gelen Emevî halifeleri, Müslümanların birliğini sağlamaya dönük politikalar üretmek yerine, iktidarın gücünü saltanat makamını ellerinde tutmak için kullanınca, ayrılıkçı zümreler kitleler halinde büyümeye devam etmişler ve buldukları her fırsatta Emevî iktidarına karşı isyan etmişlerdir.

Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz iş başına geldikten sonra, iki buçuk yıllık hilafeti döneminde geleneksel Emevi halifelerinden farklı bir siyaset izlemiş ve sultan olarak oturduğu koltukta gerçek halife olmanın şanına layık icraatlar ortaya koymuştur. Adil yönetimiyle insanların haklarını vermeye özen göstermiş, onlarla barışmanın yollarını arayarak Şîî ve Hâricîlere karşı sert politikalar izlememiş ve onlarla diyalog içerisinde sorunları çözmeye özen göstermiştir. Dönem içerisinde Müslümanların yaşadığı bölünmeleri tamamen bitirme başarısı göstermese bile, kendi döneminde sükûna ermelerine ve yönetimle barışmalarına vesile olmuştur.

Şîîler ve Hâricîler Müslümanlardan kopan ilk zümreler olması hasebiyle, bu çalışmamızda mümtaz halifenin bu iki zümreye dönük faaliyetlerini günümüze ışık tutması umuduyla konu edindik. Araştırmamızda mümkün merteye birinci el

kaynaklardan istifade etmeye özen gösterdik. Bunun yanında araştırmamız içerisinde bölümlerle alakalı yakın zaman çalışmalarından da faydalandık.

Bu konuyu çalışmam için beni teşvik eden ve çalışmam boyunca değerli zamanlarını bana ayırarak yardımcı olan saygıdeğer hocam Doç. Dr. Metin BOZKUŞ'a ve çalışmamın şekillenmesi noktasında yardımlarını esirgemeyen hocalarım Doç.Dr. Ünal KILIÇ ve Doç.Dr. Metin ÖZDEMİR'e teşekkür ederim.

KISALTMALAR

- A.Ü.F.İ.D. : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b. : Bin
bk. : Bakınız
C.Ü.İ.F.D. : Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev. : Çeviren
D.İ.A. : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
H : Hicri
Hz. : Hazreti
M.E.B.İ.A. : Milli Eğitim İslâm Ansiklopedisi
M.Ü.S.B.E. : Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.a.v. : Sallallahü Aleyhi Vesellem
Ş.İ.A. : Şamil İslâm Ansiklopedisi
thk. : Tahkik Eden
trz. : Tarih yok
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve diğerleri
vr. : Varak

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR.....	v
GİRİŞ.....	1
LARAŞTIRMANIN KONUSU, SINIRI ve AMACI.....	2
II .ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN HAYATI.....	3
A. NESEBİ ve DOĞUMU.....	3
B. EĞİTİMİ ve EVLİLİĞİ.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN SİYASÎ ve İDARÎ KİŞİLİĞİ

I.HİCAZ VALİLİĞİ.....	9
A. DANIŞMA MECLİSİNİ KURMASI.....	9
B. VALİ OLARAK İCRAATLARI.....	11
C. VALİLİK GÖREVİNDEN ALINMASI.....	13
II. HALİFE OLMASI.....	14
A. HALİFE OLMSINDA RECÂ B. HAYVE'NİN ROLÜ.....	15
B. HALİFE OLARAK TAYİN EDİLMESİNDE DİĞER SEBEPLER..	17
C.HALİFENİN VASİYETE TEPKİSİ VE HALKA KARŞI İLK	
KONUŞMASI	18
III.ÖMER B. ABDÜLAZİZ İN HALİFELİĞİNDE TAKİP ETTİĞİ	
POLİTİKALAR.....	20
A.İDARÎ POLİTİKALARI.....	20
1. Halka İlk Mesajı.....	20
2. Bürokraside Değişim.....	21

3. Saray Protokolünü İptal Etmesi ve Sarayı Halka Açması	25
4. Sosyal Hizmetlerin Yeniden Tesisi	26
B.ASKERİ POLİTİKALARI	28
1. Diplomatik Alanda.....	28
2. Askerî Alanda.....	30
C. MALÎ POLİTİKALARI.....	31
1.Şahsi Harcamalarına Çekidüzen Vermesi ve Emevî Ailesinin Mallarını Hazineye İade Etmesi.....	32
2. Gayr-ı Müslimlerden Cizye Alınmasına Son Vermesi.....	34
3. Vergi Reformu.....	35
a.Zekât ve Öşür ile ilgili Uygulamaları.....	36
b. Haracî Topraklarla ilgili Uygulamaları	37
c. Vergi Toplama Hususundaki Uygulamaları.....	38
4. Mali Alandaki Diğer Uygulamaları.....	39
5. Sosyal Alandaki Uygulamaları.....	40
D. ADLÎ POLİTİKALRI.....	42
1.İdari Sorumluluğu ve Adaleti.....	42
2. İdari Birimlerde Adaleti Tesis Etmesi.....	45
3.Toplumsal Sükûneti Sağlaması.....	46
E.KÜLTÜREL POLİTİKALARI	47
1.Hadislerin Tedvini.....	48
2.Diğer Kültürel Faaliyetleri.....	49

İKİNCİ BÖLÜM HÂRİCİLERE YÖNELİK SİYASETİ

I.HARİCÎLER.....	51
A.HÂRİCİLERİN ORTAYA ÇIKIŞI.....	51
B.HÂRİCİLERİN SİYASÎ GÖRÜŞLERİ.....	53
1-Giriş.....	53

2-Hâricîlerin Siyasi Görüşleri.....	54
C. ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİNE KADAR HÂRİCÎLER.....	55
II. ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE HÂRİCÎLER.....	60
A. ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN HİLAFETE GEÇMESİNDEN ÖNCE HÂRİCÎLER HAKKINDA Kİ GÖRÜŞÜ.....	60
B. ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN HÂRİCİLERE YÖNELİK SİYASETİ...62	
1.Hâricîlere Mektup Yazması.....	62
2.Hâricîlerin İsyanı ve Ömer'in Tutumu.....	64
3.Hâricîlerle Görüşmesi.....	66
4.Ömer b. Abdülaziz Dönemindeki Hâricî Guruplar.....	70
a.Basra Hâricîliği.....	70
b. Kufe Hâricîliği.....	71
III. ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN HÂRİCİLERE YÖNELİK SİYASETİÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME.....	74
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
ŞİA'YA YÖNELİK SİYASETİ	
I.ŞİA.....	79
A. ŞİÎ'LİĞİN ORTAYA ÇIKMASI.....	79
B. ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN HİLFETİNE KADAR ŞİÎLER.....	82
II. ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE ŞİÎLER.....	86
A.ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN ŞİÎLERE YÖNELİK SİYASETİ.....	87
1.Hz. Ali'ye Hutbelerden Hakaret Edilmesine Son Vermesi	87
2. Fedek Arazisini Ali Evladına İade Etmesi.....	94
3. Ömer b. Abdülaziz'in Muhammed el-Bakır ile Görüşmesi.....	92
4. Ali Evladına Yardımda Bulunması İçin Medine Valisine Mektup Yazması	93
III. HAŞİMOĞULLARININ ÖMER B. ABDÜLAZİZ İLE İLGİLİ TUTUMLARI.....	94
SONUÇ.....	95
KAYNAKÇA.....	96

GİRİŞ

Mezhepler, İslâm tarihinde Hz. Peygamberden sonra çeşitli gayelerle vucûd bulmuş itikadî ve amelî düşünce ekolleridir.

Hz. Peygamber döneminde, İtikadî ve amelî alanlardaki fikirlerin Hz. Peygamber tarafından ortaya konulması ve Müslümanların da mutlak manada Resûlüllah'ın beyanlarına tabi olmaları, Müslümanların, gerek itikadî ve gerek ise siyâsî alanda birliktelik içersinde olmalarını sağlamıştır. Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan politik sorunlar Müslümanları siyâsî olarak böldüğü gibi, bu bölünmeler itikadî ve amelî olarak bölünmeleri de beraberinde getirmiştir.

İslâm'da gerek Kur'an ve sünnetin yapılarının mezheplerin oluşumuna müsait olmaları, gerekse iktidarı ele geçirmek için siyâsî hırs ve ihtirasların sonucu olarak ortaya çıkan ayrılıklar, zamanla yaşamlarını sürdürebilmek için, görüş ve fikirlerini Kur'ân ve Sünnet zeminine oturtma yoluna gitmişlerdir.

Emevîler dönemi ise Mezhepler Tarihi açısından çok önemlidir. Müslümanlar, Hz. Peygamber sonrası büyük bölünmeleri bu dönemde yaşamış ve ilk mezhep akımları bu dönemde zuhur etmiştir. Râşid halifeler sonrası İslâm Toplumu'nun idaresini elde eden Emevîler, gerek iktidarı elde etme sürecinde, gerek ise iktidarı zarfında yaptıklarıyla birçok mezhebin temellerinin atılmasında ve zuhurunda etkili olmuşlardır.

Bu dönem içerisinde ortaya çıkmış olan önemli mezheplerden Şîî ve Hâricîler, Emevîlerle doğmuş ve onlarla gelişmiş iki zümredir. Emevî halifeleri, idarede Hz. Peygamber ve Râşid halifelerin yolundan sapmışlardır. Bu iki mezhebin mensupları da Emevî halifelerinin icraatlarını bahane ederek fırsat buldukça iktidara karşı isyan etmişlerdir. Emevî halifelerinin bu isyanları dindirmek için izledikleri politikalar, bu mezheplerin taraftar toplayarak büyümelerine yol açmıştır.

Emevî iktidarının sekizinci halifesi Ömer b. Abdülaziz, halef ve seleflerinden farklı politikalar izleyerek ihtilafları çözmeye çalışmıştır. Ömer b. Abdülaziz, dindar bir halife olarak tüm kesimlere haklarını vermeye, özellikle de yönetime muhalif gurupları memnun etmeye çalışmıştır. O, Emevîlerin, Şîî ve Hâricî mezhep akımlarına yönelik zülumkâr uygulamalarına son vermiştir. Bu gurupların siyâsî çıkışlarını suç olarak kabul etmemiş ve sorunlarını konuşarak çözme yoluna

gitmiştir. Bunda başarılı olarak iki yıllık hilâfeti sürecinde İslâm toplumunda huzuru hâkim kılmıştır.

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, SINIRI VE AMACI

Daha önce de belirttiğimiz üzere Mezhepler, Kur'ân ve sünnetin yapısından kaynaklanmakla beraber bir takım siyâsî, içtimaî ve iktisadî sebeplerden dolayı ortaya çıkmış inanç ekolleridir. Bir bilim dalı olarak Mezhepler Tarihi de, Mezheplerin ortaya çıkış nedenlerini, toplum içerisindeki fonksiyonlarını ve gelişimini inceler. Bundan dolayı bizim araştırmamızın konusu da bu oluşumların en sıcak döneminde iktidara gelmiş ve ayrılıkların çok hızlı büyüdüğü bir dönemde politikalarıyla ayrılıkların önüne set çekmiş olan Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'in dönem içerisindeki mevcut ayrılıkçı zümrelere dönük siyâsetidir.

Araştırmamızda, dönemin ayrılıkçı iki zümresi olan Şîî ve Haricî'lerin ortaya çıkışlarının altında yatan nedenleri irdelemekle beraber, Ömer b. Abdülaziz döneminin iktisadî, idarî ve adlî politikalarını da ele aldık. Araştırmamızı yaparken bilhassa Ömer b. Abdülaziz ile alakalı olmakla beraber, konumuzu ilgilendirmeyen bilgilerden uzak durmaya çalıştık.

Ömer b. Abdülaziz, mümtaz bir şahsiyet olarak tarihte yerini almıştır. Çünkü O, çok sıkıntılı bir dönemde iktidara gelmiş olmasına rağmen idarî kabiliyeti, âdil politikaları ve dindar kişiliğiyle devlete düşman olan muhalif grupları yönetimle barıştırmıştır. Biz, Ömer b. Abdülaziz'in hayatını ve yönetimini araştırmaktan öte, onun siyâsetinin Şîî ve Hâricîler üzerinde ki olumlu etkilerini ortaya koymayı ve siyâsetini şekillendiren evrensel değerleri açığa çıkarmayı amaçladık. Böylece Mezhepler Tarihi açısından farklı bir dönem olması hasebiyle, Emevî halifesi olan Ömer b. Abdülaziz dönemine Mezhepler Tarihi açısından ışık tutmaya çalıştık.

II. ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN HAYATI

A. NESEBİ ve DOĞUMU

Beşinci Râşid halife¹ olarak kabul edilen Ömer b. Abdülaziz'in doğum tarihi hakkında farklı rivayetler vardır. Bazı kaynaklar onun 61/680 yılında Hz. Hüseyin'in Kerbelâ da şehit edildiği yılda;² bazı kaynaklar 62/681 yılında,³ bazı kaynaklar ise Hz. Peygamberin eşi Hz. Meymune'nin vefat ettiği 63/682 yılında⁴ dünyaya geldiğini belirtmişlerdir. Bir rivayete göre Medine'de, diğer bir rivayete göre ise, babasının Mısır valiliği yaptığı sırada Hulvan kasabasında dünyaya gelmiştir.⁵

Ömer b. Abdülaziz'in nesebi Hz. Ömer'e dayanmaktadır.⁶ Annesi Ümmü Âsım olup, Hz. Ömer'in oğlu Âsım'ın kızıdır.⁷ Annesi tarafından künyesi, Ümmü Âsım Leyla bint Âsım b. Ömer b. Hattab'tır.⁸

Ömer b. Abdülaziz'in ninesi, İslâm tarihi kaynaklarında geçen meşhur hikâyede anlatılan kadındır. Hikâye kaynaklarda şöyle geçmektedir: Hz. Ömer, bir gece Medine'yi gezerken bir evden işittiği sese kulak verince, hane sahibi kadın kızına, ”*Kalk süte su kat,*” dediğini işitir. Kızı ise, ”*Halife süte su katmayı yasak etti.*” der. Kadın, ” *Halife bizi nerden görecek?*” deyince; kızı: ”*Zahirde ona itaat edip gizlide isyan mı edelim?*” der. Bütün bunları dinleyen Hz. Ömer, oğlu Âsım'ı bu kızla evlendirmiştir. Hz. Ömer, oğluna ”*umulur ki Allah ondan sana hayırlı bir evlat ihsan eder*” demiştir.⁹ Beyhakî, Hz. Ömer'in, ” *Benim soyumdan birisi hilâfete geçecek ve*

¹ Acûri, Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin b. Acûri, *Ahbâr-ü Ebî Hafs Ömer b. Abdülaziz*, thk.. Abdullah b. Abdurrahim Useylan, Beyrut, 1979, 67; İbnü'l-Esir, *el Kamil fi't-Tarih*, Beyrut, 1995, V, 65; Suyûtî, *Târîhul Hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamit, Kahire 1969, 228

² İbn Abdi'l-Hakem, *Siretü Ömer b. Abdilaziz*, nşr, Ahmet Ubeyd, Beyrut, trz., 20; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1966, IX, 192; İbn Hacer Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib*, Beyrut, 1325, 476; Suyûtî, 228

³ Taberî, *Târîhur-Rusûl ve'l Mülûk*, Mısır, trz., VIII, 111

⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakatül Kübra*, Beyrut, trz., V, 330

⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Tarih'ül-İslâm*, I, 350–351; İbn Abdi'l-Hakem, 24

⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Kısa-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ*, Bedir yayınları, İstanbul, 1994, 716; *Doğuştan Gönümüne Büyük İslâm tarihi*, Komisyon, Çağ yayınları, İstanbul, II, 402

⁷ İbnü'l-Esir, II, 39

⁸ İbn Abdi'l-Hakem, 20–21, İbn Sa'd, V, 330; İbn Hacer, *Tezhib*; VII, 476; Suyûtî, 228; Büyük İslâm Tarihi, çev. Keskin Mehmet, Çağrı Yayınları, İstanbul, IX, 311

⁹ İbn Abdi'l-Hakem, 25; Yâ'kubî, *Tarihü'l Yâ'kubî*, Necef, 1358, III, 1358; Cevdet Paşa, I–716

yeryüzünü adaletle dolduracaktır.” dediğini ve bunun da Ömer b. Abdülaziz olduğunu belirtmiştir.¹⁰

Ömer b. Abdülaziz, Emevîlerden Abdülaziz b. Mervân’ın oğludur. Babası tarafından nesebi ise şöyledir: Ömer b. Abdülaziz b. Mervân b. Hakem b. Ebî'l-Âs b. Ümeyye b. Abdişems b. Abdümenaf Ebû Hafs el-Kureşî el-Ümevî şeklindedir.¹¹

Babası Emevîlerin Mısır valiliği görevini yürütmüştür. Kaynaklar, Ömer b. Abdülaziz’in babasının Mısır’daki uygulamalarının diğer Emevî valilerin uygulamalarından farklı olduğunu belirtirler. Ömer b. Abdülaziz’in babasının hutbe okurken Hz. Ali’ye hakaret edildiği yere geldiğinde bir türlü dilinin dönmediğini, durumu soran Ömer b. Abdülaziz’e babası; *“Oğulcağızım Hz. Ali hakkında bizim bildiklerimizi halk bilseydi, bizden ayrılıp Ali evladına tabi olurlardı.”* dediği rivayet edilmiştir.¹² Ömer b. Abdülaziz, iktidara geldiğinde Müslümanların gönlünde kanayan bir yara olan bu sorunu çözmüş ve bu ızdıraba son vermiştir.

B. EĞİTİMİ ve EVLİLİĞİ

Ömer b. Abdülaziz’in yaşadığı dönem, İslâmi ilimlerde seçkin âlimler tarafından yoğun ilmi faaliyetlerin icra edildiği bir dönemdir. Resûlüllah(s.a.v)’in hadisleri tedvin edilmeye başlanmış, özellikle mutlak müçtehit seviyesinde âlimlerin gözetiminde yoğun ilmî faaliyetlerin yoğunlaştığı bir dönemdir. Ömer b. Abdülaziz, gençliğinin büyük bir kısmını bu müçtehit âlimlerin çevresinde ilim tahsil ederek Medine’de geçirmiştir.¹³

Babası Mısır’a vali tayin edildiği zaman o, ilme karşı duyduğu derin sevgiden dolayı babası ile Mısır’a gitmek istememiş ve şöyle demiştir: *“Beni Medine’ye gönder oradaki âlimlerden ve fâkihlerden ders alırım, onların ilim ve faziletlerinden istifade ederim.”*¹⁴ Bunun üzerine babası onu ilim tahsil etmesi için Medine’ye göndermiştir.

¹⁰ İbn Abdî'l-Hakem, 22-23; İbn Sa’d, V, 330; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 203; Keskin, IX, 402

¹¹ Taberî, VIII, 94; İbnü'l-Esir, V, 59; İbn Sa’d, V, 330, Keskin, IX, 311

¹² İbnü'l-Esir, V, 115; H.İbrahim, I, 417

¹³ İbn Abdî'l-hakem, 31; Suyûtî, 229; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 192; İbnü'l-Cevzî, *Siretü'l-Ömeryn*, Arapça yazma, Köprülü kitap, no. 1087, 120a

¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 192-193

Bazı kaynaklarda ise isteği söz konusu olmaksızın babası tarafından Medine'ye gönderildiğini belirtmiştir.¹⁵

Ömer b. Abdülaziz, Medine'nin en âlim zatları olan¹⁶; Mücâhid b. Cer¹⁷, Maymun b. Mihrân,¹⁸ Abdullah b. Mes'ûd,¹⁹ ve Salih b. Keysân²⁰, dan dersler almıştır. Onun eğitimine büyük önem veren bu zatlar, Ömer b. Abdülaziz'in sadece İlmi yönden bilgi edinmesine değil aynı zaman da manevi eğitimine de büyük önem vermişlerdir. Bu âlimler, Ömer b. Abdülaziz'e sadece ilim öğretmemiş, aynı zamanda öğrendiklerini uygulayıp yaşaması içinde gayret göstermişlerdir.

Ömer b. Abdülaziz, Medine'de eğitimini sürdürürken bir gün cemaatle namaza yetişememiş, Salih b. Keysân, ona niçin geciktiğini sorunca; *''Saçımı tarayan, saçımı düzeltiyordu, onun için geciktim.''* diye cevap vermesi üzerine, Salih b. Keysân da ona; *''Saç tarama işini namazdan önceye mi aldın ''* diyerek çıkmış ve babasına bir mektup yazmıştır. Babası da Ömer b. Abdülaziz'e saçını traş etmedikçe onunla konuşmayacağını bildirmiştir.²¹ Daha sonra Salih b. Keysân, Medine'ye gelip oğlunun durumunu soran babasına, kalbinde bu derece Allah korkusu olan birisine az rastlanırdemiştir.²² Ömer b. Abdülaziz'in hilâfetindeki başarılı icraatlarının temelinde yatan en önemli şey, onun dindar kişiliği olmuştur.

Ömer b. Abdülaziz'in dinî yaşantısındaki samimiyetini sergileyen diğer olay ise İbn Sa'd'ın eserinde şöyle geçmektedir: Ömer b. Abdülaziz, Ubeydullah b. Abdullah'a gider, onun nasihatlerini dinlerdi. Ubeydullah, onun Hz. Ali'nin aleyhinde konuştuğunu duymuştu. Ömer b. Abdülaziz onun yanına geldiğinde yüz çevirip namaza durdu. Ömer b. Abdülaziz oturup onu bekledi, selam verince ona öfkeyle dönüp baktı ve şöyle dedi: *''Allah'ın Bedir ehline kızmış olduğunu ne zaman duydun? Senin Hz. Ali hakkındaki düşüncen beni çok üzdü.''* demesi üzerine, Ömer b.

¹⁵ İsmail Yiğit, *''Ömer b. Abdilaziz''*, DİA, 35, 53

¹⁶ Cevdet Paşa, I, 704-705

¹⁷ İbnü'l-Esir, V, 62; İbnü'l- Cevzî, 127a

¹⁸ İbnü'l- Cevzî, 127a; İbnü'l-Esir, V, 127

¹⁹ İbn Hacer, *Tezhib*, VII, 23; Suyûtî, 228; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Fıkîhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdulkadir Şener, İstanbul, 1978, 47

²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 192; İbn Hacer, *Tezhib*, V, 476; İbnü'l- Cevzî, 120a

²¹ Keskin, IX, 314

²² Ahmet Ağırakça, *Ömer b. Abdilaziz*, Fide Yayınları, İstanbul, 2006, 64

Abdülaziz hatasını anlamış: *"Bu hatamdan dolayı senden ve Allaha özür dilerim. Vallahi bundan sonra Hz. Ali aleyhinde asla konuşmayacağım."* demiştir²³.

Ömer b. Abdülaziz Medine'de tahsil hayatını devam ederken, Mısır'da valilik yapan babası vefat etmiştir 86/705.²⁴ Amcası Abdülmelik b. Mervân, evladı gibi sevdiği Ömer b. Abdülaziz'i yanına almış ve onu kızı Fatıma ile evlendirmiştir²⁵. Aradığı eş vasıflarını onda bulan Ömer b. Abdülaziz, bu evlilikten son derece mutlu olmuştur.²⁶ İbn Kesir, bir şairin Fatıma bintî Abdülmelik hakkında şu beyti yazdığını belirtmiştir.

*"Halifenin kızıdır, halife onun dedesi,
Halifelerin bacısıdır, halife onun dedesi."*²⁷

Yani Fatıma da hanedana mensup olmasına rağmen, gerek yaşantısıyla gerek dünya görüşü olarak Ömer b. Abdülaziz'e uyum sağlamıştır. Halifeyi rahatsız eden her türlü fiilden uzak durmuş ve hilâfeti esnasındaki en büyük destekçisi olmuştur.

Ömer b. Abdülaziz hilâfete geldiğinde Emevîlerin daha önce haksız yere aldıkları malları beytül mâle iade ederken Fatıma'nın boynundaki çok değerli gerdanlığı babası Abdülmelik'in hediye ettiğini bildiği halde, eşine ya gerdanlığı ya kendisini seçmeyi teklif etmiş, Fatıma da tereddütsüz gerdanlıktan vazgeçerek onu beytül mâle bırakmıştır.²⁸ Bazı kaynaklarda Ömer b. Abdülaziz'in dört defa evlendiğinden bahsedilmektedir. Yâ'kübî, Ömer b. Abdülaziz'in dokuz çocuğu olduğunu,²⁹ İbn Sa'd ise onun on yedi çocuğu olduğunu³⁰ belirtmişlerdir. Ömer b. Abdülaziz âdil ve beşinci Râşid halife olarak halifelik yaptığı iki yıl beş ay gibi kısacık bir sürede tüm kesimlerin güvenini ve sevgisini kazanmıştır. Ancak Ömer b. Abdülaziz'in âdil yönetimi tüm Müslümanları mutlu ederken hilâfetin ellerinden gideceğinden endişe eden Mervânîleri rahatsız etmiştir. Bundan dolayı bazı kaynaklarda onun Mervânîler tarafından zehirlenerek öldürüldüğü yönünde rivayetler

²³ Keskin, IX,314; Ağırakça, *Ömer b. Abdilaziz*, 91

²⁴ Yiğit, "*Ömer b. Abdilaziz*", DİA, 35, 53

²⁵ İbnü'l-Cevzî, 127b; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 193; Suyûtî, 229

²⁶ Suyûtî, 89

²⁷ İbn Kesîr, IX, 193

²⁸ İbn Abdî'l-Hakem, 62; İbnü'l-Esir, V, 41; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 41; İmadüddin Halil, *Ömer b. Abdilaziz ve İslâm İnkılâbı*, 40, Bir Yayınları, İstanbul, 33

²⁹ Yâ'kübî, III, 51

³⁰ İbn Sa'd, V, 330

geçmektedir. (101/720)³¹ Halifenin iktidara geldikten sonra Mervânilerin çıkarlarını kesmeleri onlarla bu hususta tartışması tarihçilerde bu kanaatin hasıl olmasına sebep olmuş olabilir.

Ömer b. Abdülaziz 'in zehirlenmesi hususunda da farklı görüşler söz konusudur. Welhausen, Ömer b. Abdülaziz'in zehirlenerek öldürülmediğini ancak Ömer b. Abdülaziz 'in idaresinden memnun olan halkın, halifenin ölümünden sonra Yezîd b. Abdülmelik 'in eski yönetim sistemine dönme ihtimalinden dolayı böyle bir iddia ortaya attıklarını belirtmektedir.³² İbn Sa'd ise Ömer b. Abdülaziz'in hastalık nedeniyle öldüğünü belirtmektedir.³³ Ancak büyük tarihçilerin çoğunluğu Ömer b. Abdülaziz'in zehirlenerek öldürüldüğünü belirtmektedirler.³⁴ Halifenin âdil maddi uygulamalarının Ümeyyeoğullarını rahatsız etmesi ve Halifelik hakkında ki görüşlerinin Mervânileri tedirgin etmesi göz önünde bulundurulduğunda zehirlendiği yönünde ki bilgiler kanaatimizce daha isabetli görünmektedir.

³¹ Ya'kûbî, II, 308; Taberî, VIII, 88; İbnü'l-Esir, V, 48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 187; Suyûtî, 246

³² Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev., Fikret İŞILTAN, Ankara 1963, 147

³³ İbn Sa'd, V,404

³⁴ Ya'kûbî, II,308; Taberî, VIII, 88; İbnü'l-Esir, V,48; İbn Kesîr *el-Bidâye*, IX, 187; Suyûtî,246

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN SİYASÎ ve İDARÎ KİŞİLİĞİ

I. HİCAZ VALİLİĞİ

Devletlerde bazı yerler vardır ki, gerek ekonomik, gerek siyâsî ve gerekse stratejik açıdan bu yerler o devlet için çok önemlidir. Bundan dolayı bu tür yerlerin yönetimine devletler daha da bir itina gösterirler. Emevî devleti için de Hicâz böyle olan yerlerdendir. Dönemin şartlarına baktığımızda Hicâz'ın önemini rahatlıkla anlayabiliriz. Buraya atanan valiler genellikle Medine'de oturur; fakat Mekke ve Taif'i de idare ederlerdi.³⁵ Ömer b. Abdülaziz, Medine'de eğitim görmüş olmasından ve çocukluğunu da orada geçirmesinden dolayı, Medine'yi ve o bölgedeki sorunları çok iyi biliyordu. Velîd b. Abdülmelik gerek bu sebepten ve gerekse Ömer b. Abdülaziz'e olan muhabbetinden dolayı onu Medine valiliğine getirmiştir.³⁶

Ömer b. Abdülaziz'in valiliğe getirildiği tarihte, tıpkı doğum tarihi gibi, kaynaklarda farklı şekilde geçmektedir. Bazı kaynaklar, Ömer b. Abdülaziz'in Medine valiliğine getirildiği tarihi 86/705 olarak belirtirlerken,³⁷ bazı kaynaklarda onun valiliğe getirilişini 87/706 olarak belirtmişlerdir.³⁸

Ömer b. Abdülaziz'in Medine valiliği sırasında Medine ve çevresinde tam bir adaletin sağlandığı, halkın sükûnet ve huzur içinde olduğunu görmekteyiz.³⁹ Bu dönemde Medine, Haccâc'ın zulmünden kaçanlar için sığınma yurdu olmuştur. Medine valiliği sırasında birbirinden güzel icraatlarda bulunan Ömer b. Abdülaziz, halkın gönlünde güzel bir izlenim bırakmıştır.

A. DANIŞMA MECLİSİNİ KURMASI

Ömer b. Abdülaziz, diğer Emevî valilerinden farklı bir kişiliğe sahip, gençliğinde devrin büyük âlimlerinden sıkı bir eğitim almış birisiydi. İç siyâsetteki adaletsizliklerin farkında olan Ömer b. Abdülaziz ilk olarak kendi bölgesinde, yönetimi haksızlıkları ve adaletsizlikleri bitirmek ve hizipleşmelere son vermek

³⁵ Eminoğlu, Ahmet, *V. Râşid halife, Ömer b. Abdilaziz*, İstanbul, 76

³⁶ İbn Sa'd, V, 331; İbnü'l-Cevzî, 129a; Ahmet Cevdet Paşa, I.703

³⁷ İbn Kesîr, IX, 94; Suyûtî, 89; H. İbrahim, I, 351

³⁸ İbn Sa'd, V, 244; Ya'kûbî, III, 28; İbnü'l-Cevzî, 129a

³⁹ Ağırakça, *Ömer b. Abdilaziz*, 71

istiyordu⁴⁰. Çünkü Müslümanların her geçen gün parçalandığını ve mevcut yönetimin uyguladığı siyâsetin bunu körüklediğini görüyordu.

Ömer b. Abdülaziz'i, Medine'ye vali olarak varır varmaz ilk iş olarak kendisine icraatlarında hak ve adalet üzere yardımcı olmaları için, dönemin meşhur fâkihlerinden on kişilik bir danışma kurulu oluşturmuştur.⁴¹ Danışma kurulunda bulunan isimler; Urve b. Zübeyr, Übeydullah b. Abdullah b. Utbe, Ebû Bekir b. Abdurrahman b. el- Haris, Ebû Bekir b. Süleyman b. Ebû Husme, Süleyman b. Yesâr, Salim b. Abdullah, Kasım b. Muhammed, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Âmir b. Rebâa, Harice b. Zeyd b. Sabit'tir. Ömer b. Abdülaziz, danışma kurulunu oluşturarak idarecilikte "Kollektif şuur" anlayışına dönmüş ve bu danışma meclisinden çıkan kararları icraata dökmüştür.⁴² Kurulda bulunan kişiler, yaşantılarıyla ayrılıkların zuhurundan önce ümmetin gönlünde yer etmiş sâhabîlerin, peygamberin çok yakınında yer almış olan kimselerin soyundan gelmektedirler. Bu insanlar, bütün bunlardan da öte siyâsetten uzak ilimle uğraşan kimselerdir. On kişilik danışma kuruluna Ömer b. Abdülaziz''*Ben sizi bu işte bana yardımcı olarak tayin ettim, kendi görüşümle iş yapmak istemem, her hususta sizlerle istişare edeceğim. Benim memurlarımdan birisinin halka zulüm ettiğini görürseniz bana bildirmenizi isterim.*'⁴³ demiştir. Danışma kurulunda olan fâkihler de hiç tereddütsüz onun bu teklifini kabul etmişlerdir.⁴⁴

Vali, ayrıca bazı önemli sahâbîleri yanına çağırarak Resûlullah'ın devlet yönetimiyle ilgili bilgiler almıştır. Ömer b. Abdülaziz'in bu tavırları Müslümanlar tarafından takdirle izlenmiştir. Aynı zamanda bu tavırlarıyla vali, bütün Müslümanları yönetmede Kur'ân ve Sünnete dayalı bir yönetim anlayışı sergileyeceğini ve Emevî halifelerinin gösterdiği asabiyete dayalı uygulamalardan uzak duracağını göstermiştir.

Ömer b. Abdülaziz'in Medine'ye vali olarak atandığı zaman, Emevîlere karşı ayrılıkçı zümrelerin isyan ettiği bir dönemdir. Emevî iktidarına karşı olanlar ve iktidarı destekleyenler olarak Müslümanların ikiye ayrıldığı bir dönemde bütün bu

⁴⁰ Mevlüt Koyuncu, *İkinci Hazreti Ömer*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996, 16

⁴¹ İbnü'l- Cevzî, 120a; İmadüddin Ebû'l-Fida, *Kitâbu'l Muhtasar fî Ahbâri'l Beşer*, II, 116

⁴² Şemsaddin Nuri, *Ömer b. Abdülaziz*, Işık Yayınları, İzmir, 1992, 35

⁴³ Cevdet Paşa, I, 703

⁴⁴ İbnü'l -Cevzî, 120a; İbn Kesîr, *el- Bidâye*, IX, 71; Ebû'l-Fida, II, 116

çekişmelerden uzak kalmış olan sahâbîler de vardı. O sâhabîlerin bir yöneticiyi dönemin o puslu havası içerisinde onaylamış olmaları yönetim karşıtı mevcut zümrelerin nazarında o yöneticinin itibarının yükselmesine etki ederdi. O sahâbîlerden birisi Enes b. Maliktir. İşte Enes b. Malîk, gibi bir sahâbînin Ömer b. Abdülaziz'in arkasında namaz kılmış olması karşıt zümrelerin nazarında Ömer b. Abdülaziz'e karşı olumlu bir hava oluşturmuştur. Kaynaklarda Enes b. Malîk'in Ömer b. Abdülaziz için, “*namazı peygamberin namazına o kadar benzeyen birisini daha görmedim*” dediği aktarılır.⁴⁵

B. VALİ OLARAK İCRAATLARI

Ömer b. Abdülaziz'e kadar olan Emevî valileri genelde merkezi idarenin isteklerini yerine getirmişler veya onların politikalarına paralel politikalar izlemişlerdir. Emevî valilerinin asabiyet kökenli politikaları, Ömer b. Abdülaziz'in vali olmasıyla en azından Hicaz bölgesinde terk edilmiştir. Emevîler döneminde valiler, genelde vergi toplama ve merkezin isteklerini yerine getirme faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Güvenlik sorunları ise genelde kılıçla hallediliyordu. Ömer b. Abdülaziz'le aynı dönem valilik yapan Haccâc bunun en büyük örneğidir. Ömer b. Abdülaziz'le beraber Müslümanlar farklı bir vali profiliyle karşılaşmıştır. Onun âdil uygulamalarıyla Medine bir huzur şehri haline gelmiştir. Yedi yıl gibi bir dönemde çok güzel işler icra eden Ömer b. Abdülaziz, bütün Müslümanların takdirini kazanmıştır.

Toplumlarda huzur olmadan kültürel faaliyetlere rastlamak mümkün değildir. Çünkü sükûnetin olmadığı yerde isyan vardır ve isyanın olduğu yerde ise yönetim merciinde olan insanlar yönetimi kaybetmemek için insanları susturma yoluna giderler. Genelde bu susturma yolu ise onlarla savaşmak ve onları yok etmekten geçer veya ters bir bakış açısıyla isyanlar yönetimde olanların halkın refahını kendi refahlarına tercih etmelerinden kaynaklanır. Ömer b. Abdülaziz iş başına gelince dönem içerisinde nadir rastlanan icraatlara imza atarak dikkatleri üzerine çekmiş bir validir.

⁴⁵ İbn Abdi'l-Hakem, 33; İbnü'l -Cevzî, 127a; İbn Kesîr, *el- Bidâye*, IX, 194; Suyûtî, 89; H.İbrahim, I, 351

Emevîler devrinde bir istisna olarak Velîd b. Abdülmelik devri yoğun imar faaliyetlerin olduğu bir dönemdir.⁴⁶ Velîd döneminde yaygınlık kazanan imar faaliyetlerinden Ömer b. Abdülaziz'in gayretleriyle Hicaz bölgesi de nasiplenmiştir. Ömer b. Abdülaziz, ilk olarak Medine'ye gelen hacıların su ihtiyaçlarını gidermek için su kuyularının onarımını yaptırmış ve suyun kolay kullanılması için bir fiskiye inşa ettirmiştir.⁴⁷ Velîd b. Abdülmelik Medine'ye gelince onun icraatlarını çok beğenmiş ve halktan yapılanların korunmasını istemiştir.

Velîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz'den Medine'deki mescidi genişletmesini istemiş, Ömer b. Abdülaziz ise mescidi genişletmek için çevre arazilerden mescide dâhil edilen yerlerin sahiplerine ücretlerinin hakkıyla ödenmesi ve hesapların doğru tutulması için Salih b. Keysân'ı görevlendirmiştir. Duruma itiraz eden Müslümanların arazilerinin durumlarının tespiti için bir heyet oluşturmuştur.⁴⁸

Bu icraatlar Müslümanlar tarafından çok beğenilmiş ve Ömer b. Abdülaziz, Medine halkı tarafından âdil ve dindar bir vali olarak takdir edilmiştir.

O dönem içerisinde Medine valilerinin en önemli görevlerden birisi de hac emirliği göreviydi. Bu görevi yerine getiren kişiler hacıların güvenli bir şekilde Mekke'ye gidip gelmelerini, hac esnasında güvenli bir şekilde haccı eda etmelerini ve Müslümanların her türlü ihtiyaçlarını karşılamaktan sorumluydular. Ömer b. Abdülaziz, Hicâz valiliği sırasında bir yıl hariç valilik yaptığı yıllarda bu görevi icra etmiş,⁴⁹ sadece bir yıl halifenin bizzat kendisi bu görevi yerine getirmişti.

Kaynaklarda bu görevi yerine getirirken de, onun istişareyi elden bırakmadığını görüyoruz. Hac emirliği esnasında de Hz. peygamberin yolundan gitmek isteyen Ömer b. Abdülaziz'in, Enes b. Mâlik'ten yardım aldığını kaynaklar bize bildirmektedir.⁵⁰

Ömer b. Abdülaziz'in vali olmasıyla Hicâz'da Müslümanlar, artık makam mevkisini koruma uğruna insanlara zulüm eden değil, ayırım yapmadan hizmet eden bir vali'ye şahit olmuşlardır.

⁴⁶ Ağırakça, *Ömer b. Abdülaziz*, 66

⁴⁷ İbn Sa'd, V, 350

⁴⁸ Belâzürî, Ebû'l Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzürî, "*Fütûhu'l-Buldân*", Beyrut, 1987, 13

⁴⁹ İbnü'l-Esir, IV, 530

⁵⁰ İbn Sa'd, V, 224

Ömer b. Abdülaziz'in Hicâz valisi oluncaya kadar tamamen kabuğuna çekilmiş ve Emevî yönetimine sırtını dönmüş olan sahâbe ve sahâbe evlatları, onun valiliği esnasında belli başlı görevlerde yer almışlardır. Vali, Medine pazarında Müslümanların huzurlu bir şekilde alışveriş yapmaları için, Hz. Peygamberin ailesinden Meymüne binti el-Hâris'in azatlılarından, Süleyman b.Yâser'i görevlendirmiştir. Medine kâdılığına ise Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr'ı getirmiştir.⁵¹

Ömer b. Abdülaziz dönemi Hicâz halkı için tam bir huzur ve sükûnet dönemi olmuştur. Sergilediği yönetim tarzıyla halk Ömer b. Abdülaziz'i diğer Emevî yöneticilerinden ayrı bir yere koymuşlardır. Emevî iktidarına hiçbir zaman saygı duymamış olan tabiûndan olan kişiler, Ömer b. Abdülaziz'in saygı dolu davranışları karşısında ona itaat etmişlerdir. Ömer b. Abdülaziz ise onlarla hep istişare etmiştir. O dönem tabiûnun önde gelenlerinden Said İbn Müseyyeb, Velîd İbn Melik'in Mescid-i Nebeviyi ziyaret ettiğinde mescitte otururken ayağa kalkmayacak kadar Emevî idarecilerine karşı umursamaz olduğu halde, Ömer b. Abdülaziz'e her zaman yardımcı olmuştur.⁵²

C. VALİLİK GÖREVİNDEN ALINMASI

Ömer b. Abdülaziz'in Medine de valilik yaptığı dönemde Irak valisi Haccâc b. Yusuf idi. Medine huzur hâkim iken⁵³ Irakta halkın üzerinde Haccâc'ın baskısı vardı. Dönemin meşhur valisi Haccâc'ın zulmünden kaçan insanlar için Medine bir sığınma yeri olmuştur.⁵⁴ Ömer b. Abdülaziz'in sadece kendisi âdil olmakla kalmamış, Irakta halka acımasızca zulüm eden Haccâc'ı yazdığı bir mektupla halifeye şikâyet etmiştir. Ömer b. Abdülaziz'in şikâyeti karşısında koltuğundan olmaktan korkan Haccâc halifeye: *''Burada olan isyanları bastırmama Hicâz valisi engel olmaktadır, âsîler Medine ye kaçırmaktadırlar, vali de onları himaye etmektedir. Bu durum Emevî iktidarını zayıf düşecektir.''*⁵⁵ diye bir mektup yazarak kendisini savunmuştur. Halkın

⁵¹ İbn Sa'd, 136; İbnü'l-Esir, IV, 421

⁵² İbn Kesîr, IX,194

⁵³ Ağırakça, *Ömer b. Abdilaziz*, 79

⁵⁴ İbnü'l-Esir, IV, 456-457

⁵⁵ İbnü'l-Esir, IV, 456-457; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 88; Eminoğlu, 79

refah ve mutluluğunu saltanata tercih eden Emevî halifeleri gibi Velîd b. Abdülmelik de saltanatının elinden gitmesinden korkmuş, kendisine ulaşan iki mektuptan Ömer b. Abdülaziz'in mektubunu değil, Haccâc'ın mektubunu dikkate alarak Ömer b. Abdülaziz'in Hicâz valiliğine son vermiştir.⁵⁶

Bu durumu Ömer b. Abdülaziz, “*her ümmetin kötüsü gelse bizden bir tek Haccâc gitse hepsine galip gelir.*” diyerek dile getirmiştir.⁵⁷

Ömer b. Abdülaziz, valilikten azledildikten sonra Şam'a dönmüştür. Velîd'in huzuruna çıkıp görevden alınmasıyla ilgili gelişmeleri Halife'ye sormak isteyen Ömer b. Abdülaziz'e, onun huzura çıkma istersen sana bir kötülük yapmasından korkarız dediklerinde, O ;''*Allah'ın buyurdıklarından başka onunla benim aramda hiçbir alış veriş yoktur.*”⁵⁸ Demiştir. Böylece haktan yana tavır koymaktan dolayı hiç kimseden çekinmediğini ortaya koymuştur.

Ömer b. Abdülaziz'e göre, o dönem valilerinden birçoğu halka zulüm etmektedir. Siyâsî olarak derdini anlatamayan ve zulümlerin önüne geçemeyen Ömer b. Abdülaziz, Haccâc hakkında bedduada bulunmuştur.⁵⁹ Çok geçmeden Süleyman b. Abdülmelik 'in iktidara gelmesiyle Emevîlerin geleneksel siyâseti gereği Haccâc ve diğer valiler makamlarından oldukları gibi sefaletle terk edilmişler ve bu haldeyken vefat etmişlerdir. Böylece bölgedeki Müslümanlar üzerindeki baskılar az da olsa hafiflemiştir.

Ömer b. Abdülaziz'in Hicâz valiliği daha sonra yaptığı halifeliğin kısaca bir özeti gibiydi adeta. Mevcut yönetimin zulümlerinden bıkmış olan halk Ömer b. Abdülaziz'in yedi yıl süren valiliği döneminde huzura kavuşmuşlardır. Medine zulümlerden bıkan Müslümanlar için cazibe merkezi haline gelmiştir.

II. HALİFE OLMASI

Muâviye'nin Müslümanların birliğini bahane ederek oğlu Yezîd b. Muâviye'yi yerine halife olarak bırakmasıyla dört halife dönemindeki şuranın yerini saltanat,

⁵⁶ Taberî, VII, 43; İbnü'l-Esir, IV, 577; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 195; Suyûtî, 229

⁵⁷ İbnü'l-Esir, IV, 586

⁵⁸ Ahmet b. Hanbel, *Kitabül'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Rical*, thk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, Ankara, 1963, I, 159

⁵⁹ İbnü'l-Esir, IV, 259

liyakatin yerini ise asabiyet almıştır. Devletin siyâsî yapısında yapılan bu değişiklikten sonra devlet ümmetin devleti olmaktan çıkmış, Ümeyyeoğullarının şahsı malî haline gelmiştir.

Ömer b. Abdülaziz'e kadar gelmiş olan Emevî halifeleri, asabiyet temelli icraatlarıyla Müslümanların tepkisini çekmişlerdir. Muâviye ile şekillenen Emevî devletinin siyâsî iradesi, Ömer b. Abdülaziz'e kadar küçük değişiklikler olmakla beraber, Muâviye'nin çizdiği şekilde devam etmiştir. Muâviye ile başlayan Emevî iktidarı boyunca, dört halife dönemindeki akidenin yerini kabilenin almasıyla, Emevî halifelerinin asabiyet orijinli politikaları toplumda birçok sorunun oluşmasına ve gelişmesine sebebiyet vermiştir.

Emevîlerin sekizinci halifesi olan Ömer b. Abdülaziz ise geleneksel Emevî zihniyetinin dışına çıkarak, seleflerinden farklı politikalar izlemiştir. Onun hilâfetiyle beraber yönetimde asabiyet kalkmış yerini itikat ve liyakat almıştır. Sergilediği politikalarla iki buçuk yıllık hilâfetinde sorunları dondurmıştır.

A. HALİFE OLMASINDA RECÂ B. HAYVE'NİN ROLÜ

Süleyman b. Abdülmelik dönemi, diğer Emevî halifelerin dönemine nazaran, Müslümanlar için hayırlı işlerin cereyan ettiği bir dönemdir.⁶⁰ Bu dönemde Haccâc'ın ölümüyle beraber Müslümanların üzerindeki baskı hafiflemiş ve hapisanelerin kapıları açılarak haksız yere hüküm giymiş birçok Müslüman serbest bırakılmıştır.

Süleyman b. Abdülmelik'in Ömer b. Abdülaziz'i halife olarak bırakmasında Ömer b. Abdülaziz'in mütegayyir şahsiyetinin yanı sıra, valilik dönemindeki âdilane uygulamaları ve Recâ b. Hayve'nin telkinleri etkili olmuştur.⁶¹ Recâ b. Hayve Emevîler dönemine önemli katkıları olmuş mümtaz bürokratlardan birisidir. Künyesi "*Ebû Nasr*"dır.⁶² Recâ b. Hayve'nin Süleyman b. Abdülmelik'in nezdinde çok önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. Bundan dolayı, Recâ b. Hayve'nin Ömer b. Abdülaziz'in halife olarak bırakılmasında aktif bir rolü vardır.⁶³

⁶⁰ Ağırakça, *Ömer b. Abdülaziz*, 74

⁶¹ İbn Sa'd, V, 331; İbnü'l-Cevzî, 134b

⁶² Fatih Erkoçoğlu, "*Recâ b. Hayve el-Kindî*", C.Ü. İ.F.D., XI/II, 2007, 367

⁶³ Erkoçoğlu, 383

Recâ b. Hayve'nin Ömer b. Abdülaziz ile ilişkisi Medine'deki ilim meclislerine dayanmaktadır. Daha sonra ise Ömer b. Abdülaziz'in babası Abdülaziz b. Mervân'ın Mısır valiliği esnasında onun yanına gittiği ve Ömer b. Abdülaziz'in Medine valiliği sırasında onun yanında olduğu belirtilmektedir. Recâ b. Hayve'nin Süleyman b. Abdülmelik ile ilişkisinin ise Abdülmelik b. Mervân döneminde başladığı, Abdülmelik'in onu Kubbetü's-Sahranın tamiratı için görevlendirdiği de belirtilmektedir. Abdülmelik döneminde Filistin valisi olan Süleyman'ın imar faaliyetlerinde Recâ b. Hayve'nin onun yanında olduğu da belirtilmektedir.⁶⁴

Süleyman b. Abdülmelik, hastalandığı günlerde diğer Emevî halifeleri gibi oğullarından birisini halife olarak bırakmak istemiş ve bunun için küçük oğlunu uygun görmüştür.⁶⁵ Fakat yaşının çok küçük olduğu gerekçesiyle Recâ b. Hayve buna karşı çıkmıştır. Bu kez Süleyman, büyük oğlu Davut'u bırakmak istemiş; Recâ bu kez onun seferde olduğunu ve hayatta olup olmadığını bilinmediğini belirterek yine itiraz etmiş,⁶⁶ onu bu düşüncesinden de vazgeçirmiştir. Süleyman b. Abdülmelik'in oğullarından birisini halife olarak bırakma çabası Recâ b. Hayve'nin engeline takılınca Süleyman b. Abdülmelik, Recâ b. Hayve'ye Ömer b. Abdülaziz hakkında ki fikrini sormuş, Recâ b. Hayve ise, iyi bir müslümandır cevabını vermiştir.⁶⁷ Bunun üzerine Abdülmelik bir kâğıt kalem isteyerek kaynaklarda geçen şu vasiyeti yazdırmıştır: *"Rahman ve Rahim olan Allahın adıyla, Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'dan, Abdülaziz'in oğlu Ömer'e: Benden sonra seni; senden sonra da oğlum Yezîd İbn Abdülmelik'i halife olarak bıraktım. Ey mü'minler! Ömer b. Abdülaziz'e itaat ediniz. Bu konuda birlik olunuz, ayrılığa düşme hususunda Allah'tan korkunuz"*.⁶⁸ Recâ b. Hayve Süleyman b. Abdülmelik'e bu ahitnameyi yazdırarak Ömer b. Abdülaziz'i halife olarak bırakmasını sağlamıştır.

Süleyman b. Abdülmelik'in Ömer b. Abdülaziz'den sonra kardeşi Yezîd b. Abdülmelik'i halife olarak tayin etme nedeni hilâfetin evlatlarından gitmemesi kadar, Abdülmelik'in evlatlarının Ömer b. Abdülaziz'e biat etmeyecekleri endişesidir. Nitekim Ömer b. Abdülaziz'e Süleyman b. Abdülmelik'in kardeşlerinin ve

⁶⁴ Erkoçoğlu, 379

⁶⁵ İbn Abdi'l hakem, 33–34; İbnü'l -Cevzî, 134b

⁶⁶ Erkoçoğlu, 384

⁶⁷ İbnü'l- Cevzî, 134b; İbnü'l-Esir, V, 39

⁶⁸ İbn Abdi'l-Hakem, 33; İbn Sa'd, V, 336; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, Kahire, trz, 93; İbnü'l- Esir, V, 40; Suyûtî, 88

evlatlarının biat etmesinde Yezîd b. Abdülmelik 'in adının vasiyetnamede yazılı olması etkili olmuştur.⁶⁹

Kaynakların hemen tamamından anlaşıldığı kadarıyla Süleyman b. Abdülmelik 'in Ömer b. Abdülaziz'i halife bırakmasını Recâ b. Hayve istemiştir. Bazı kaynaklarda ifade edildiğine göre ise, Abdülmelik b. Mervân zaten bunu düşünmüştür ama Recâ b. Hayve 'nin da görüşünü almıştır. Bütün bu kaynaklarda geçen rivayetlere baktığımızda Süleyman b. Abdülmelik 'in Ömer b. Abdülaziz'i halife olarak bırakmasında Recâ b. Hayve'nin mutlak bir etkisi söz konusudur.

B. HALİFE OLARAK TAYİN EDİLMESİNDE DİĞER SEBEPLER

Ömer b. Abdülaziz'inin halife olmasında Recâ b. Hayve'nin gayretlerinin etkisi muhakkaktır. Ama Ömer b. Abdülaziz'in gerek Recâ b. Hayve tarafından halife olarak teklif edilmesinde ve gerekse Süleyman'ın onu kendi yerine halife olarak bırakmasında daha başka nedenlerde söz konusudur.

Süleyman'ın açısından bu nedenlere bakacak olursak; Süleyman'ın Ömer b. Abdülaziz'i veliaht tayin etmesindeki birinci sebep, Ömer b. Abdülaziz'in Ümeyyeoğullarından olmasıdır. Eğer Ömer b. Abdülaziz Süleyman'ın düşündüğü şartların tamamına haiz olmuş olsa bile Ümeyyeoğullarından olmasaydı Süleyman onu halife olarak bırakmazdı. Çünkü, aksi takdirde Ümeyyeoğulları Ömer b. Abdülaziz'e biat etmek bir tarafa ona isyan ederlerdi.

İkinci neden olarak ise; Süleyman'ın vefat ettiği günlerde yerine hemen veliaht olarak bırakacağı evladının olmamasıdır. Bu durum Süleyman b. Abdülmelik 'in bir nevi emanetçi arayışına itmiştir ve Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz'den daha iyi bir emanetçi bulamamıştır.⁷⁰

Bütün bunların dışında diğer bir sebep ise, Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz'den başkasına evlatlarının ve Ümeyyeoğullarının itaat etmeyeceğini düşünmüştür ki; bu düşüncesinin haklılığını Ömer b. Abdülaziz'e biat edilmesi meselesinde görmekteyiz. I. Velîd'in oğlu amcasının kimseyi halife olarak bırakmadığını düşünerek etrafında olan kişilerden biat almıştı. Dimaşk'a doğru yol

⁶⁹ İbn Abdi'l-Hakem, 33–36; İbn Sa'd, V, 337; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 93; Yâ'kubî, III, 43; Suyûfî, 88

⁷⁰ İbn Abdi'l-Hakem, 33–34; İbnü'l -Cevzî, 134b

alırken, yolda amcasının Ömer b. Abdülaziz’i halife olarak bıraktığını ve Müslümanların ona biat ettiğini duymuş:”*vallahi bu işin senden başkasına geçmesine gönlüm razı olmaz.*” diyerek Ömer b. Abdülaziz’e biat etmiştir.⁷¹

Recâ b. Hayve’nin Ömer b. Abdülaziz’in halife olarak bırakılmasında ısrar etmesinin sebebi ise, Recâ’nın onu çok iyi tanıması, onunla eskiye dayanan güçlü dostluğunun olması ve şartlar içerisinde hilâfet için en uygun kişinin Ömer b. Abdülaziz’i bu iş için uygun görmesindedir.⁷²

C. HALİFENİN VASIYETE TEPKİSİ VE HALKA KARŞI İLK KONUŞMASI

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Süleyman b. Abdülmelik’in bıraktığı vasiyetin içeriğinden Recâ b. Hayve’den başkasının haberi olmamıştır.⁷³ Süleyman b. Abdülmelik, vasiyeti yazıp Recâ b. Hayve verince, devletin sahibü’ş-şurtası olan Ka’b b.Cabir’i⁷⁴ çağırarak tüm idarecileri ve insanları toplaması için emir vermiş ve Recâ b. Hayve den de mektupta yazılı olan şahsa insanlardan biat almasını istemiştir. Recâ b. Hayve’nin isteği üzerine insanlar mektubun içerisinde yazılı olan insana biat etmişlerdir. Biat işlemi gerçekleşince Ümeyye oğullarının önde gelenleri mektuptan kendi isimlerinden birisinin çıkmasını beklemişlerdir. Ömer b. Abdülaziz ise, biat işleminden sonra Recâ b. Hayve’ye: “*Sana karşı olan hürmet ve muhabbetimi bilirsin, Süleyman’ın göreve getirdiği şahıs ben isem bundan kimsenin haberi olmadan kurtulayım,*” demiş, Recâ b. Hayve ise Ömer b. Abdülaziz’e “*Yoksa sen bu işte bu kadar hevesli misin? Vallahi sana bir tek harf bile söylemem*” diye cevap vermiş ve Ömer b. Abdülaziz oradan ayrılmıştır.⁷⁵

Süleyman b. Abdülmelik ’in 99/717 vefatından sonra Recâ b. Hayve Ömer b. Abdülaziz’i minbere çıkarıp uzun süredir saklı tuttuğu ve herkesin merak ettiği vasiyeti okuyup Ömer b. Abdülaziz’in yeni halife olduğunu ilan etmiştir. Ömer b. Abdülaziz başında beri bu işe hevesli olmadığı için her fırsatta bu işten kurtulmak

⁷¹ İbn Sa’d, V, 338; İbnü’l- Esir, V, 41; Taberî, V, 130

⁷² İbnü’l-Cevzî, 134b; İbnü’l-Esir, V, 39

⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 197

⁷⁴ İbnü’l- Cevzî, 134b

⁷⁵ İbn Sa’d, V, 336; Taberî, IV, 8–129; İbnü’l- Cevzî, 135a; İbnü’l-Esir, V, 40

isteyerek; "Ey! *İnsanlar benim bu işe tayin edilmem Müslümanlara danışılmadan gerçekleştirilmiştir, sizi biatinizde hür bırakıyorum dilediğiniz şekilde sizi yönetecek insanı seçiniz*" diyerek bu işten kurtulmak istemiştir.⁷⁶ Ömer b. Abdülaziz'in iş başına gelmesinden memnun olan insanlar ise zaten kendilerinin şahsına biat ettiklerini söylemişlerdir.⁷⁷ Ömer b. Abdülaziz, Emevîlerin sekizinci halifesi olarak h.99 yılında görevine başlamıştır.⁷⁸

Ömer b. Abdülaziz'i Medine valiliği döneminden tanıyan Müslümanlar, Onun tevazusuna, ilmine ve kişiliğine güveniyorlardı. Onun vasiyete ilk tepkisi ve halife olarak tayin edildiği ortaya çıktıktan sonra ki erdemli tavırları Müslümanları cezpt etmişti. İşte bundan dolayı onun halife olarak tayin edilmesi Müslümanlar arasında memnuniyetle karşılanmıştır.

İbnü'l Cevzî, Ömer b. Abdülaziz'in konuşmasına şöyle devam ettiğini belirtmiştir: "*Allahtan korkmanızı tavsiye ederim. Allahtan korkmak en yüce erdemdir. Ahiret için yaşayınız ve çaba gösteriniz. Dünyanızın mutlu olması buna bağlıdır. Ölümü devamlı göz önünde bulundurunuz ve ölüme hazırlık yapınız. Hz Âdem'den beri gelen atalarınızın durumunu düşününüz, onların ölüme nasıl önem verdiklerine bakınız. Bu Ümmet Allah'ı, kitabı ve peygamberi hususunda ihtilafa düşmez. İhtilaflar hep mal ve makam yüzünden olmuştur. Ben hak edenin hak ettiğini kısmam; ama hak etmeyene de göz yummam. Ey insanlar! Allah'a itaat etmeyene itaat edilmez ama Allah'a itaat edene itaat ediniz. Ben Allah'a itaat ettiğim sürece bana itaat ediniz eğer Allah'a itaat etmez isem bana itaat etmeyin.*"⁷⁹ Diyerek konuşmasını bitirmiştir.

Ömer b. Abdülaziz, bu ilk konuşmasında Emevî devletinin altmış yıldır süre gelen politikalarında reformlar yapacağını işaretini vermiş ve kabile asabiyetine dayalı politikaları terk edeceğini belirtmiştir. Allah korkusuna vurgu yapması, Muâviye ile beraber kaybedilen akide tabanlı politikalara tekrar döneceğini ve devlet imkânlarından halkın yararlanmasında adaleti gözeteceğini vurgulamıştır.

⁷⁶ İbnü'l -Cevzî, *Sıfat'üs-Safve*, II, Kahire,1970, 114

⁷⁷ İbnü'l -Cevzî, 137b; İbn Hacer, *Tezhib*, VII, 77

⁷⁸ Dineveri, Ebû Hanife Ahmed b. Davut, "*el-Ahbâru't Tivâl*", thk. Ömer Faruk et-Tabba, Beyrut, trz, 300; Yâ'kubî, II, 301; Taberî, VIII, 189; İbnü'l-Esir, V, 38; Suyûtî, 231; İbn Kesîr, IX, 212-213

⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, 137b

III. ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN HALİFELİĞİNDE TAKİP ETTİĞİ POLİTİKALAR

A.İDARİ UYGULAMALARI

1. Halka Karşı İlk Mesajı

Hız. Peygamber, Mekke toplumuna elçi olarak gönderildiğinde toplumun hiçbir alanında birliktelik yoktu. Ama ümmetine her yönüyle kaynaşmış bir toplum bırakmıştır. Müslümanların birliklerini korumaları için iki şey bırakmıştı; birincisi kelâmullah, ikincisi ise Resûlullah'ın sünnetiydi. Peygamberden sonra iktidara gelen Râşid halifeler onun bıraktığı bu iki mirasa sıkı bir şekilde sarıldılar ve Müslümanların birliği korumayı başardılar. Fakat Muâviye, Hız. Ali ile iktidar mücadelesine girişince Müslümanların birlik ve beraberliğinde sorunlar çıkmaya başlamıştır. Nihayetinde Muâviye'nin iktidar gelmesi ve hilâfeti saltanata dönüştürmesi toplumdaki ayılıkların su yüzüne çıkmasına vesile oldu.

Hilâfet ümmetin, saltanat ise zümrenin iktidarındır. Saltanatta devletin imkânları büyük oranda taşıdığı zümreye hizmet eder ve akabinde adaletsizlikler ortaya çıkar. Hilâfetin icraatı akabinde adaleti doğurur. Adaletin olduğu yerde sükûnet vardır. Adaletin olmadığı yerde ise isyanlar baş gösterir ve toplumda huzur olmaz. Nitekim Emevî iktidarı bu teorilerin pratiği gibidir. Dört halife döneminde bütün zümreler yönetime aynı mesafede idi. Halife toplum adına devleti yönetiyordu. Aldığı kararları toplumun tüm kesimlerini dikkate alarak adalet ölçüsünde alıyordu. Ve halifeler kendilerini unvan olarak “*Halifet-ü Rasûlillah*” veya “*emir'ül-müminin*” unvanını kullanmışlardı.

Muâviye hilâfeti saltanata dönüştürünce unvan olarak “*halifetullah*” kelimesini kullanmaya başlamıştı. Oysa selefleri olan Hülefa-yi Râşidin “*Halifet-ü Resûlillah*” unvanını tercih etmişlerdi.⁸⁰

Hız Peygamberden sonra halifeyi seçmek tüm Müslümanların göreviydi. Güncel tabirle bir demokrasi örneği yaşıyordu. Muâviye bu siyâsî yöntemi saltanatla değiştirdi. Muâviye'yle başlayan Emevî iktidarının icraatları yukarıda açıklamaya

⁸⁰ Yiğit, “*Emevîler*”, DİA, XI, 88

çalıştığımız şekilde Ömer b. Abdülaziz'e kadar devam etti. Emevî iktidarına muhalif olanlar tepkilerini zaman zaman isyana kadar vardırıdılar.

Ömer b. Abdülaziz, halife olduktan sonra onun okuduğu ilk hutbeler onun siyâsî idaresinin açık göstergesiydi. O, okuduğu ilk hutbelerin birisinde Müslümanlara şöyle sesleniyordu: *"Ben hüküm koyucu olarak gelmiş değilim ben var olan hükümleri uygulamak için bu işi üslenmiş birisiyim. Allah isyan eden kula itaat etmek olmaz, benim bu makama gelmiş olmam sizin en hayırlınız olduğum anlamına gelmez sadece yükü ve sorumluluğu en ağır olanınızım."*⁸¹ Yine Ömer b. Abdülaziz ilk hutbelerinin birisinde *"Ey insanlar bize dost olmak isteyenler şu beş şeyi yapın ya da biz yaklaşmasın diyerek yönetim hususunda Müslümanlardan yardım istiyordu"* Ömer b. Abdülaziz'in Müslümanlardan istediği beş şeydu:

- 1) *İhtiyaç sahibi olup ihtiyaçlarını bize bildiremeyenlerin ihtiyacını bize bildirin*
- 2) *Hayır konusunda bize öncülük etsin*
- 3) *Bize elinden geldiği kadar adaleti sağlamada yardım etsin*
- 4) *Müslümanları aldatmasın*
- 5) *Kimse kendinî ilgilendirmeyen şeye karışmasın*⁸²

2. Bürokraside Değişim

Ömer b. Abdülaziz iş başına gelince ilk önce valilerden işe başlamıştır. Çünkü liyakatsiz valiler sürekli sorun çıkarıyorlar, adaletsiz uygulamaları ile halkın isyan etmelerine sebebiyet veriyorlardı. Emevî iktidarının asabiyete dayalı vali atamaları bürokraside sorunları beraberinde getirmişti. Ömer b. Abdülaziz'in, yönetim birimlerinde adaletin tekrar inşası için valilere defalarca kez mektup gönderdiğini görmekteyiz.

Râşid halifeler, vali atayacağı kişilerin hangi ırktan ve kabileden olduklarına bakmaksızın siyâsî, malî ve adlî alanlardaki salahiyetlerine göre atama yapmışlardır. Ömer b. Abdülaziz'e kadar gelen Emevî halifeleri ise genelde milliyetçi bir zihniyetle valileri Emevî ailesinden veya onlara yakın kabilelere mensup olan kişilerden atamışlardır. Devlete fetihlerle her geçen gün yeni milletler katılmasına rağmen Arap

⁸¹ İbn Sa'd, V, 343; Suyûtî, 263

⁸² İbnü'l-Esir, V, 63; Ahmet Cevdet Paşa, IV, 66

olmayanlara idarî görev vermemişlerdir. Bunun akabinde de liyakatten yoksun valiler iş başına gelmişler, bu sebeple devlet yönetiminde aksaklıklar cereyan etmiştir.

Ömer b. Abdülaziz halife olunca ilk iş olarak, atama kararnamesi çıkararak önemli görevlerde bulunan memurları değiştirmiştir. Bu kararname ile Ömer b. Abdülaziz, kendinden önce atanmış birçok valiyi değiştirme yoluna gitmiş ve mevcut valilerin yerlerine siyâsî, iktisadi kabiliyeti olan takva sahibi valiler atamıştır.⁸³ O, valileri her alanda mesul tutmuş, selefleri döneminde olduğu gibi başboş bırakmamıştır. Halife, bu şekilde idarenin yönünü değiştirmiştir. Emevîler döneminde iktidarın Emevîler'in elinden gitmemesi için çalışan valilere artık adaletin tesisi için iş başında oldukları bilinci hâkim olmuştur. O, valileri atamadan önce görüşlerine değer verdiği insanlarla istişare etmiştir.⁸⁴ Yönetime katılma ümitlerini kaybetmiş olan halk, adaletin yeniden tesisiyle yönetim katılma hakkını elde etmişlerdir. Ömer b. Abdülaziz, büyük yerlerdeki halka zulüm eden valileri görevden almış, yerine âdil yaşantılarıyla ünlü kimseleri vali olarak atamıştır.⁸⁵ Onun görevden aldığı valilerin başında Cûrcan bölgesinde halktan fazla vergi alan ve buna karşı çıkan Müslümanları hunharca öldüren Yezîd b. Mühelleb gelmektedir.⁸⁶

Ömer b. Abdülaziz, sadece valileri atamakla kalmamış aynı zamanda onları denetlemiş ve onlara sürekli adaletle hükmetmelerini emretmiştir.⁸⁷ Selefleri ise, ya Ümeyyeoğullarına mensup kimseleri atamışlar ya da kontrol edilmeleri daha kolay olduğu için zimmî kişileri iş başına getirmişlerdir. Halife, bunu da değiştirerek yıllarca yönetimde görev almaktan mahrum olmuş olan Müslüman halka devlet yönetiminin kapısını açan şu talimatnameyi valilere göndermiştir. *"müşrikler necistir."*⁸⁸ Ayetini delil edinerek, şöyle yazmıştır: *"İlk zamanlar Müslümanlar, bir yeri elde edince idarî bilgileri olmadığı için idarî alanlarda Zimmîlere önemli görevler veriyorlardı. Artık Müslümanlar bu alanlarda yeterli hale gelmiştir. Bundan sonra bu tür görevlerde Müslümanları görevlendiriniz. Yaptığınız her işte bana bilgi*

⁸³ İbn'ül-Cevzî, 134

⁸⁴ İbn Abdi'l-Hakem, 40

⁸⁵ İbn Sa'd, V, 341

⁸⁶ Taberî, VIII, 87; İbnü'l-Esir, V, 45

⁸⁷ İbnü'l-Esir, V, 55

⁸⁸ Tevbe, 9/28

veriniz’⁸⁹. Böylece Ömer b. Abdülaziz, devlet kadrolarında görev almak için oluşmuş olan Emevî olma imtiyazını ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Ömer b. Abdülaziz, daha işin başında dört halife döneminde ümmetin birlik ve beraberliğinin teminatı olan kardeşlik ve adaletin tekrar tesis edeceğinin işaretlerini vermiştir. Emevî iktidarının yeniden hortlattığı cahiliye âdeti olan, ırkçı anlayışı bitirme gayreti içinde olacağını göstermiştir. Gönderdiği her valiye ayrı ayrı mektuplar yazarak onlara sürekli olarak adaletin tesisi için çalışmalarını, halka zulüm eden idarecilere müsamaha gösterilmemesini emrettiği ve bunda ısrar ettiğini mektuplarında görmekteyiz.

Ömer b. Abdülaziz, devleti yönetirken attığı her adımı titizlikle atmıştır. Valilerine gönderdiği bir genelge halifenin bu hassasiyetini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Söz konusu genelge ile valilerine devletin işlerinde çalışacak görevlileri titizlikle seçmelerini emrederek, *’’Allah Müslümanları İslâm la şereflendirdi ve yüceltti, onların düşmanlarını da zelil yaptı. Müslümanları yeryüzüne gönderilmiş şerefli insanlar olarak tayin etti. Müslümanların yeterliliği olduğu sürece kesinlikle devletin işlerinde ehli küfür insanlara görev vermeyin. Zira onların şerrindem Müslümanları korumak zor olabilir’’* diyerek valilere dikkatli olmalarını emretmiştir. Genelgesine gerekçe olarak Mailde süresinin 51. ayetini göstermiştir⁹⁰ Ömer b. Abdülaziz valilerine göndermiş olduğu mektuplar kaynaklarda bolca geçmektedir.⁹¹

Ömer b. Abdülaziz idarenin daha sağlıklı yürüyebilmesi için bazı yerlerin yönetiminde şekil yönünden değişikliklere gitmiştir. Bazı bölgelerin yönetimini ikiye ayırmış ve bu yerlere ayrı ayrı valiler atamıştır. Bazı yerleri ise birleştirmiş ve tek vali atamıştır. Mesela, isyanların merkezi haline gelmiş olan Irak’ı ikiye bölmüş Basra’ya vali olarak Ertad el-Fezârî’yi, Kûfe’ye ise Hz. Ömer’in soyundan gelen Abdülhamid b. Abdurrahman’ı tayin etmiştir. Horasan ve Sicistan bölgesini de birleştirerek Cerrah b. Abdullah’ı göreve getirmiştir.⁹² Fakat Cerrah b. Abdullah’ın mühtedilerden cizye aldığını ve mevaliyi para vermeden savaş’a gönderdiğini duyunca bunu zulüm olarak

⁸⁹ İbn Abdi’l-Hakem, 158

⁹⁰ İbnü’l- Esir, V, 66

⁹¹ İbn Abdi’l-Hakem, 54; Acûri, 64; İbnü’l- Cevzî, 154a

⁹² İbn Sa’d, V, 341; Taberî, VIII, 87; İbnü’l-Esir, V, 45

nitelendirmiş ve Cerrah b. Abdullah'ı görevden alarak yerine Abdurrahman b. Nuaym'ı getirmiştir.⁹³

Ömer b. Abdülaziz, Semerkant valisini de değiştirmiş ve valiye: *''yol üzerinde hanlar inşa ettir, gelip geçen Müslümanlar o hanlarda rahat esinler ve hasta olan Müslüman varsa onların tedavileriyle bizzat o hanlarda ilgilensinler''* diye bir mektup yazmıştır⁹⁴. Mektubu duyan Semerkantlı Müslümanlar, validen kendilerinden bir heyeti halifeye göndermelerini istemişlerdir. Vali heyeti Ömer b. Abdülaziz'e göndermiş ve Semerkantlı Müslümanlar, Ömer b. Abdülaziz'e, *''Allahın adaletinin halifenin eliyle yeryüzünü sardığını bazı idarî sıkıntıları olduğunu şikâyet ederler.''* Ömer b. Abdülaziz ise valiye mektup yazarak sorunu bizzat halletmesini istemiştir.⁹⁵ Halifen idarî alandaki icraatlarında ne kadar samimi olduğunu ve hangi temel kaygıyla devleti yönetmeye çalıştığını en iyi şekilde bir valisine yazdığı şu mektup açık bir şekilde göstermektedir. Valilik makamının yatma ve keyif sürme yeri olmadığı belirten mektubunda Ömer b. Abdülaziz, *''Size takva sahibi olmanızı tavsiye ederim, çünkü Allah katında ondan daha geçerli bir amel yoktur. Herkes takva hakkında dem vurur ama çok azı bununla amel eder, dünyadan rahat göçmenin yolu ölümü çokça anmaktan geçer.''*⁹⁶ Diyerek valiye nasihatte bulunmuştur.

Ömer b. Abdülaziz öncesi Emevî halifeleri döneminde atanan valilerin birincil görevleri merkeze ne şekilde olursa olsun para aktarımı sağlamaktı. Fakat Ömer b. Abdülaziz ile beraber bu gelenek aslına döndürülmüştür. Ömer b. Abdülaziz, toplumun zarar görmesine mukabil hazinenin kar elde etmesine asla göz yummamıştır. Bu halife için halkın çıkarının devletin çıkarından daha önemli olduğunu göstergesidir. Nitekim Ömer b. Abdülaziz irak valisi Yezîd b. Mühelleb'i Cürcan'ın fethinden elde ettiği ganimetin beşte birini beytülmâle vermesi için uyarmış, fakat Yezîd, halifeyi dikkate almayınca onu azletmiştir.⁹⁷

Selefleri döneminde valilerin başıboşluğu söz konusuydu. Ömer b. Abdülaziz ise gerek malî ve gerekse idarî sorumluluklarını yerine getirebilmek için valileri

⁹³ Taberî, VIII, 89; İbnü'l-Esir, V,52; İbn Kesîr, *el Bidâye*, IX, 188

⁹⁴ Taberî, VIII, 138; İbnü'l-Esir, V, 65

⁹⁵ İbnü'l-Esir, V,66

⁹⁶ İbn Kesîr, *el- Bidâye*, IX, 201

⁹⁷ İbn Sa'd, V, 341; Taberî, VIII, 87; İbnü'l-Esir, V, 45

serbest bırakmamış, valilerin sürekli merkezle irtibatlı olmalarına özen göstermiş, valilerin başına buyruk yönetim sergilemelerine müsaade etmemiştir.⁹⁸

Ömer b. Abdülaziz'in devletin bürokratik yapısında yaptığı diğer değişiklikler ise şunlardır:

Atadığı valilere merkezi bilgilendirme şartı koşmuş ve bu koordineyi sağlayabilmek için teftiş heyetleri oluşturmuştur.⁹⁹

Devletin verimli şekilde hizmet etmesi için hükümeti halife, bölge valisi, adaleti temsilen kadı ve vergi memuru diye dört temel üzerine oturtmuş¹⁰⁰ ve bütün bu birimlerde görev yapacak olanlarda; ilim, ehliyet, takva ve salih amel şartı aramıştır. Böylece Emevîlerin asabiyet temelli görevlendirmelerine son vermeye çalışmıştır.¹⁰¹

Atadığı memurlara kendi görevleri dışında Hz. Peygamberin sünnetini ihya etmek, bidatlere meydan vermemek, zulmü kaldırmak ve fakirlere infak etmek gibi işlerle meşgul olmalarını yazdığı mektuplarla sürekli emretmiştir.¹⁰²

Halife, idarî alanda yaptığı icraatlarıyla kronikleşmiş birçok sorunu çözmüş, halkın yönetime katılmasını sağlamış ve devlete muhalif guruplarla devleti barıştırma gayreti içerisinde olmuştur.

3. Saray Protokolünü İptal Etmesi ve Sarayı Halka Açması

Ömer b. Abdülaziz halife seçilince acilen yaptığı işlerden birisi de halkın sıkıntılarını doğrudan dinleyebilmek için sarayın kapılarını halka açmıştır. Ömer b. Abdülaziz, halife olduktan sonra makam odasına yerleşmek için gelince, kendisinden önceki Emevî halifelerinin oturduğu yüksekçe mindere oturmayarak yere oturmuş ve makam koltuğunu reddetmiştir. Yerdeki serili kilim üzerine oturan halife: *"Resûlüllah meclise gelince boş bulunduğu yere otururdu. Öyle ki dışarıdan gelen birisi: Muhammed hanginiz? Diye, sormak zorunda kalırdı. Bizler onun ümmetiyiz takipçileriyiz"* diyerek seleflerinin kullandığı makam koltuğunu reddetmiştir.¹⁰³

⁹⁸ Julies Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 128

⁹⁹ İbn Sa'd, V, 370

¹⁰⁰ Taberî, VIII, 96

¹⁰¹ Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 127; Aycan İrfan-Sarıçam İbrahim, *Emevîler*, Ankara, 1993,74

¹⁰² İbn Sa'd, V, 342; İbnü'l-Esir, V,63

¹⁰³ İbn Sa'd, V, 340; İbnü'l-Cevzî, 134b

Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasıyla hilâfet makamında ki şatafat yerini sadeliğe bırakmıştır. Kendisine giyinmek üzere lüks elbiseler getiren yardımcısına onları beytül mâle bırakmasını emretmiştir.¹⁰⁴ Oysa daha önceki birçok Emevî halifesi tarafından hazine asabiyet duygular doğrultusunda çarçur edilmiş ve Emevî olmayanlar ise devletten almaları gereken birçok haktan mahrum olmuşlardır.

Ömer b. Abdülaziz, iktidara geldiğinde selefleri tarafından halifenin korunması için oluşturulmuş bir muhafız gücü vardı, bundan dolayı halk halifeyle görüşmekte zorlanıyordu. Halkla iç içe olup halkın nabzını tutmak isteyen Ömer b. Abdülaziz, gerek bu nedenden dolayı gerekse kimseye haksızlık etmediği için korunmaya ihtiyaç duymaması sebebiyle bu muhafız gücüne gerek görmemiştir. Muhafız gücünde yer alan askerlerin ücretlerini asgariye çekerek gitmek isteyenleri serbest bırakmıştır.¹⁰⁵

Râşid halifeler döneminden sonra bazı meslekler ortaya çıkmıştı cellâtlık, kapıcılık ve perdedarlık gibi... Ömer b. Abdülaziz, bu görevleri yapan insanların görevlerine son vermiş ve bu sayede halifenin huzuruna çıkıp da konuşmayan kimse kalmamıştır.¹⁰⁶ Ömer b. Abdülaziz hilâfeti sürecince zamanının büyük bir çoğunluğunu halkın sorunlarını dinlemeye ve onları çözmeye ayırmıştır.

3. Sosyal Hizmetlerin Yeniden Tesisi

Ömer b. Abdülaziz döneminde devletin sosyal hizmetler alanında da büyük bir aşama kaydettiğini görmekteyiz. Devletin en önemli görevinin vatandaşlarının sosyal güvenliğini ve refah seviyesinin yükseltilmesi olduğuna inan halife, bu alanda önemli çalışmalar yapmıştır.

Ömer b. Abdülaziz borcunu ödeme imkânı olmayan veya borcunu ödeyemeden vefat eden Müslümanların borçlarının ödenmesi için, “*Borçlu Yardımlaşma Fonu*”nu kurmuştur. Böylece gerek devlete ve gerekse başka bir yere borcu olduğu halde bunu ödeme imkânı olmayan birisinin borcu beytül mâlede bulunan bu fondan ödenmiştir.¹⁰⁷

¹⁰⁴ İbn Abdi'l-Hakem, 39

¹⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 209; İhsan Süreyya Sırma, *Emevîler dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1993, 96

¹⁰⁶ İbn Sa'd, V, 334

¹⁰⁷ İbn Sa'd, V, 349

Ömer b. Abdülaziz'in uygulamalarından birisi de toplanan zekâtların önce toplandığı yerdeki fakirlere dağıtılması işi olmuştur.¹⁰⁸ Bu bağlamda halife, güncel tabirle bir nevi “*Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu*”na benzer bir fon kurmuştur. Valilerin emrinde bulunan bu fondan dini, ırkı ve dili ne olursa olsun adalet üzere bütün halka yardım edilmiştir. Eğer bir bölgede toplanan zekâtlar o bölge için yeterli olmazsa halife, merkezden ihtiyaç duyulan yerlere yardım göndermiştir.¹⁰⁹

Ömer b. Abdülaziz sosyal hizmetler alanında gerçekleştirdiği işlerden biriside sütten kesilme yaşında ki çocuklara aylık bağlatma işiydi.¹¹⁰

Ömer b. Abdülaziz'in döneminde sosyal hizmetlerin ne kadar kapsamlı hale geldiğinin bir diğer göstergesi ise; Valilere mektuplar yazarak hacca gitmek isteyipte maddi imkânı yetersiz olan hacılara beytül-mâlden yardım yapılmasını ve hacca gitmelerinin sağlanması işidir.¹¹¹ Bununla da kalmayıp yol güzergâhlarında hacıların ihtiyaçlarını karşılamak üzere insanlar görevlendirilmesini emretmiştir.¹¹²

Ömer b. Abdülaziz ayrıca yabancı yerlerde kalıpta memleketlerine gitme imkânı olmayan insanlara yardım edilmesini ve hastalananların tedavi edilmesini¹¹³, iyileşme imkânı olmayan hastalara ise sürekli maaş bağlanması için valilere mektup göndermiştir. Ayrıca valilere merkezlerde fakirlerin yemek yiyebileceği aş evleri kurdurmuştur¹¹⁴

Bütün bu sosyal hizmetler akabinde halk arasında artık zekât verilecek kişi bulunamaz hale gelmiştir. Valiler halifeye gönderdikleri mektuplarında artık halkın refah seviyesinin yükseldiğini ve fakir olan halkın artık şımaracak duruma geldiğini bildirmeleri üzerine, Ömer b. Abdülaziz, valilerine halka şükretmeyi tavsiye etmelerini emretmiştir.

¹⁰⁸ Ebû Ubeyd, Kasım bin Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, çev. C.Saylık, Düşünce Yayınları, İstanbul, 1981,526

¹⁰⁹ İbn Abdi'l-Hakem, 126

¹¹⁰ Ebû Ubeyd, 224

¹¹¹ Ebû Ubeyd, 49; İbnü'l- Esir, V, 45; Ya'kûbî, III, 48

¹¹² İbn Abdi'l-Hakem, 66

¹¹³ İbnü'l- Esir, V, 44

¹¹⁴ İbnü'l-Esir, IV, 394; İbnü'l- Cevzî, *Safve*, 139; Suyûtî, 91

B. ASKERİ POLİTİKALARI

1. Diplomatik Alanda

Ömer b. Abdülaziz'in askeri alandaki politikalarda da farklı bir anlayışla hareket ettiğini görmekteyiz. Hz. Peygamber'in İslâm'ı yaymak için diğer devletlere seferler düzenlemekte olduğu tabiidir. Fakat bunun da bir usulü vardı. Peygamber ashabı, bu peygamberi ölçüler dâhilinde komşu devletlere seferler düzenliyorlardı. Fakat Emevîler döneminde her şeyde olduğu gibi bu alanda da bir sapma olmuştu. Ömer b. Abdülaziz devletin sınırlarının savaşa değil, barışla genişlemesinden yanaydı, dini yaymada ki en etkili yolunun sosyal politikalardan geçtiğine inanıyordu. Ömer b. Abdülaziz bu amaçla komşu ülkelerin liderlerini İslâm'a davet etmek için birçok kez elçiler göndermiştir. Halife, Sind Melikini İslâm'a davet etmiş ve onlarda buna icabet etmişlerdir.¹¹⁵ Bunun dışında Bizans kralına¹¹⁶ ve mağribe, valisi aracılığıyla da Berberilere kendilerini İslâm'a davet eden bir mektup göndermiştir.¹¹⁷

Ömer b. Abdülaziz, Müslümanların sırf toprak kazanma ve ganimet uğruna telef olmalarına razı değildi. O, fetih anlayışını Müslümanların akan kanlarının durması üzerine kurmuştu. Onun için iktidara geldiğinde ilk iş olarak selefi Süleyman b. Abdülmelik tarafından daha önceden İstanbul muhasarasına gönderilmiş ve oralarda perişan olmuş olan Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki orduyu geri çağırarak olmuştu.¹¹⁸ Bu durum gerek Mesleme'yi gerekse orduda mensubu olan aileleri memnun etmiştir. Ayrıca İstanbul'da esir olanlarla ilgilenmesi için bir heyet göndermiştir.¹¹⁹ Fakat Bizans'a gözdağı verme politikalarını sürdürebilmek için Bizans üzerine yaz kış seferleri düzenlemekten geri durmamıştır.

Ömer b. Abdülaziz daha çok iç bozulmaları düzeltmek gayreti içerisinde olması hasebîyle onun zamanında fetihler duraklamıştı. Onun uyguladığı politikadan dolayı bir sükûnet yaşanmıştı. Ama fetihlerin hepten durduğu söylenemez. O, iyice düşünmeden hesabını kitabını yapmadan hiçbir yere ordu göndermemiştir.

¹¹⁵ Belâzürî, 429; İbnü'l-Esir, V, 54

¹¹⁶ İbn Abdi'l-Hakem, 143-144

¹¹⁷ Belâzürî, 232;

¹¹⁸ Taberî, VIII,88; İbnü'l-Cevzî, 138b; İbnü'l-Esir, V, 43; Cevdet Paşa, IV, 64

¹¹⁹ İbn Abdi'l-Hakem, 143-144

Müslümanların kanının yok yere israf olmasına gönlü razı olmayan halife, az ama öz seferler düzenlemiştir.

İktidarının ilk günlerde Türkmenlerin Azerbaycan'a saldırı düzenlemeleri üzerine Ömer b. Abdülaziz bir ordu göndererek Türkmenleri bertaraf etmiştir.¹²⁰

Ömer b. Abdülaziz'in savaş anlayışına baktığımızda o düzenlediği seferlerde hep peygamberin savaş anlayışını takip etmiştir. Sefere gönderdiği komutanlara sürekli olarak şu ilkeleri tembih ederdi. Kendilerine karşı savaş açmayan kimseyle savaşılmaması, savaş halinde düşmanın askerleri dışında yaşlı kadın, çoluk çocuk ve sivil halka dokunulmamasını, insanların canlarının gözetildiği gibi mal ve namuslarının da gözetilmesini emrederdi. Ayrıca sivil halkı korumak için şehir içlerinde savaşılmamasını yasaklamıştı.¹²¹

Ömer b. Abdülaziz komutanlarına bir yeri muhasara ettiğinizde oraya ganimet için hemen saldırmayın, ilk önce onlara İslâmı tebliğ edin eğer kabul etmezlerse ondan sonra bu kurallar muvacehesinde onlarla savaşın diye tavsiyede bulunmuştur. O, Bizans'a karşı gönderdiği sefer komutanlarına *“Onların bir kalesini kuşatırsanız onlara İslâm'ı tebliğ ediniz eğer kabul etmezlerse, onlardan cizye isteyiniz, eğer bunu da kabul etmezlerse savaşınız”*¹²² diyerek Hz. Peygamberin savaş ilkelerine yeniden dönüşü sağlamıştır.

Ömer b. Abdülaziz, bu alandaki adaletsizlikleri de ortadan kaldırıp adaletin tesisini sağlamıştır. Yani halife, dış politikada en az insan zayıyatıyla hep kazanma politikaları izlemiştir. Kendi topraklarını koruma yoluna gitmiştir. Kaynaklarda geçen bazı uygulamaları da vardır ki, Ömer b. Abdülaziz sınır boylarında eziyet çeken Müslümanların sıkıntılarıyla ilgilenmiş ve oralardaki sıkıntıları da dindirmiştir.¹²³

Ömer b. Abdülaziz'e göre devletin yegâne gayesi vardır. Devlet, halkının mutluluğunu ve huzurunu tesis etmek ve korumakla mükelleftir. Bunun gerçekleştirebilecek yegâne güç ise adalettir. Ömer b. Abdülaziz bu düşüncesiyle seleflerinden ayrılmıştır. Halife, bu düşüncesini icraata koyarak, devletin halk nazarında kaybettiği güveni tekrar kazandırmıştır.

¹²⁰ Yâ'kubî, II, 302; Taberî, VIII, 87; İbnü'l-Esir, V, 43; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 185

¹²¹ İbn Sa'd, V, 356

¹²² İbn Sa'd, V, 355

¹²³ Belâzürî, 236

B. Askeri Alanda

Ömer b. Abdülaziz, Muâviye'nin yaz ve kış ordusu stratejisini aynen korumuştur. Her sene yaz kış düzenlenen seferleri kendi döneminde fetihlerin duraklamasına rağmen hiç ihmal etmemiştir. Velid b. Hişam ile Amr b. Kays el-Kindi'yi bu seferler için görevlendirmiştir.¹²⁴ Düzenlen seferlerle Hint bölgesinde bazı topraklar kazanılmıştır.¹²⁵ Halife, her ne kadar da iç meselelerle uğraşır seferleri azaltmış olsa da Müslüman topraklara saldırma ihtimali olan devletlere karşı da bu saldırıları bertaraf etmek için tedbir amaçlı ordular göndermiştir.¹²⁶ Ayrıca, Ömer b. Abdülaziz'in Endülüs'e tayin ettiği Semh b. Malik el-Havlavi Fransa'nın içlerine kadar ilerlemiştir. O, Müslüman topraklara gelecek saldırı ihtimaline karşın Nabronne'de karargâh kurmuştur.¹²⁷

Ömer b. Abdülaziz'in askeri faaliyetlerinde de dikkatimizi çeken bir şey var ki, o da onun savaşta bile hukukun dışına çıkmaya tahammülü olmadığıdır. İdari görev verdiği valilerinde olduğu gibi tayin ettiği komutanlara da sürekli mektuplar yazarak onları disiplin altında tutmuştur. Komutanlarından birine yazdığı mektubunda Halife: *"Seferde askeri yormamanı ve onları yorarak enerjilerini boşa harcamanı istemiyorum. Yolculuklarda dinlenmeyi ihmal etmeyin. Düşmanınızla aranızda ki anlaşmalara uyun. Anlaşmaları bozmayanlara kesinlikle ilişmeyin. Çarşı pazarda karşılığını vermeden kimsenin hakkını ihmal etmeyin. Düşmanınız hakkında size haber getirenlerin yaşantılarını araştırın, fasık kimsenin getireceği haberde hayır yoktur."*¹²⁸ diyerek seferdeki orduların hareketlerini de disiplinize etme gayreti göstermiştir.

Kısaca Ömer b. Abdülaziz, daha çok iç bozulmaları düzeltmekle uğraştığı için, dış siyasette barışçıl politikalar izlemiştir. Dış ülkelere düzenlenen seferler sınırlı olmakla beraber, mevcut topraklara düzenlenecek saldırıları önlemek için tedbirler almıştır.

¹²⁴ Yâ'kubî, II, 302; Taberî, VIII, 88; İbnül'l-Esir, V, 55; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 188

¹²⁵ Belâzürî, 429

¹²⁶ İbnü'l-Esir, V, 55; İmadüddin, ,123

¹²⁷ İbnü'l-Esir, V, 55; H. İbrahim, I, 326; Welhausen, *Arap devleti ve Sukutu*, 161; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. N.Çağatay, Ankara, 1954, 93

¹²⁸ İbn Abdi'l-Hakem, 84

C. MALİ POLİTİKALARI

İslam tarihinde cereyan etmiş ayrılıkların temelinde birçok neden olmakla beraber, şüphesiz bu nedenlerin en başında siyâsî nedenler vardır. Siyâsî nedenlerin altında yatan temel faktör ise, devletin imkânlarından daha fazla istifade etme arzusudur. Emevîler döneminde gerçekleşen Şîî ve Hâricî isyanlarının nedenlerinden birisi de iş başında olan insanların devletin imkânlarını kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmaları olmuştur. Hz. Peygamber ve ondan sonra gelen dört halife döneminde insanlar hakları olduğu kadarıyla devletin hazinesinden âdilâne bir şekilde istifade etmişlerdir. Dört halife sonrası bilhassa Emevîler döneminde hilâfetin saltanata dönüşmesiyle, Emevî idarecileri devletin imkânlarını arzuları doğrultusunda heba etmişlerdir. Emevî hanedanına yakın olan veya Emevî hanedanına mensup olan kişiler istediği her şeye sahip olabilirken, istedikleri her makama gelme arzuları gerçekleşirken; Emevî ailesine mensup olmayan kişilerin bu yöndeki arzularının gerçekleşmesi ise imkânsız hale gelmiştir.

Ömer b. Abdülaziz'den önceki Emevî halifeleri döneminde beytül mâlin bütün Müslümanların hakkı olduğu anlayışı nerdeyse yitirilmiştir. Emevî hanedanı beytül mâlden kendi ailesine mensup olan kişilere bahşış vermeyi adet haline getirmişlerdi. Bu işi o kadar ileri götürmüşlerdi ki, kendileri zevk sefa içerisinde yaşarken kendi kabilelerinden olmayan Müslümanlar, sefalet içerisinde yaşamaya mecbur hale gelmişlerdi.

Emevî halifelerinin adaletsiz malî uygulamalarından daha önce gayr-i müslim iken Müslümanlığı benimsemiş olanlarda nasiplerini almışlardır. Cizye, İslâm tarihinde o güne kadar gayr-i müslim olanlardan alınan vergi çeşidi idi. Fakat Emevî halifesi Abdülmelik b.Mervan döneminde Irak valisi olan Haccâc b. Yusuf, Müslüman olduktan sonra da bu kimselerden cizye tahsil etme yoluna gitmiştir. Bunun akabinde ihtida etmiş ve ziraatla uğraşan birçok Müslüman köylerini terletmişlerdir. Bunun devlet hazinesini büyük bir kayba uğrattığını gören Haccâc ise, şehre göç eden Müslümanların köye dönmeleri için baskı uygulamıştır.

1. Şahsi Harcamalarına Çekidüzen Vermesi ve Emevî Ailesinin Mallarını Hazineye İade Etmesi

Ömer b. Abdülaziz, seleflerinin şahsi harcamalarını bildiği için tasarladığı malî reforma önce halife olarak kendi harcamalarına çekidüzen vererek işe başlamıştır.¹²⁹ Hazineyi kendi emrine aldıktan sonra Müslümanların birlik ve beraberliğinin malî konulardan geçtiğini düşünen halife artık hazineden çıkacak çöp kadar bir şeyin bile hesabını yapmak istediğini çevresindekilere beyan etmiştir.¹³⁰ Ömer b. Abdülaziz, ilk önce hilâfet makamına beytül mâlden ayrılan payı disiplinize etmek için kendine günlük iki dirhem maaş bağladı. Halife olmadan önceki geliri aylık olarak üç bin dinar iken, halife olduktan sonra yıllık harcaması üç yüz, dört yüz dirheme düşmüştü. Gerek babası ve gerek ise kayınbabası olan Abdülmelik'ten kendisine yüklü miktarda miras kalmıştı. Amcasının oğlunun kendisine hediye ettiği yüzüğe kalıncaya kadar *"bunlar Emevî ailesinin müminlerin haklarını gasp ederek devletin hazinesinden dağıttıkları mallardır"* diyerek beytül mâle bırakmıştır.¹³¹

Halife daha önce elinde olan malları beytül mâle bırakmak istediğinde Müslümanları mescide toplayarak, *"bunlar benden önceki iktidarda olan halifelerin istismarı yüzünden beytül mâlden gasp edilmiş mallardır."* diyerek elindeki listeyi kâtabi ve azatlısı olan Müzahim'e tek tek okutarak beytül mâle iade etmiştir.¹³² Halifenin bu uygulaması Müslümanları memnun etmiş olmakla beraber Ümeyyeoğullarının çok rahatsız etmiştir. Bunun dışında halifenin konuyla ilgili kaynaklarda geçen uygulamalarından bazıları da şöyledir.

Ömer b. Abdülaziz, kendisine getirilen her şeyin kaynağını sormuş ve paranın mutlaka nereden alındığını öğrenmiş ona göre gelen şeyi almış veya iade etmiştir. Hilâfetinin ilk günlerinde azatlısı Müzahim'den kendisine bir rahle satın almasını istemiş, bir müddet sonra elinde bir rahle ile içeri giren Müzahim'e rahleyi nereden aldığı soran halife, Müzahim'in: *"Beytül mâlde hoşuma giden bir tahta parçasına rastladım ve ondan yaptırдым."* Demesi üzerine halife, Müzahim'e rahlenin değerini öğrenip kendisine bildirmesini istemiştir. Müzahim rahlenin yarım dinar değerinde

¹²⁹ İmadüddin, 163

¹³⁰ Ağırakça, *Ömer b. Abdilaziz*, 105

¹³¹ İbnü'l-Cevzî, 161a

¹³² İbn Abdi'l-Hakem, 49; İbn Sa'd, V, 342; İbnü'l-Cevzî, 158a; İbnü'l-Esir, V, 64; Suyûtî, 232

olduğunu söyleyince halife, *”rahleyi pazarda sat ve hazineye iki dinar koy ancak bu vebalden böyle kurtuluruz”* diyerek emir vermiştir.¹³³

Ömer b. Abdülaziz, devlete ait olan bir mutfakta kendisine abdest alması için su ısıtıldığını öğrenmiş ve suyu getiren hizmetlisine *“bu suyu nerde ısıtıyorsunuz”* diye sormuştur. Hizmetlisi ise, *”ey! emirel müminin bir aya yakındır abdest aldığımız suyu falanca mutfakta ısırtıyoruz”* diye cevap verince halife, *“bir aya yakın ne kadar odun yakıldığını hesaplayın ve beytül mâle o kadar odun parası bırakın”* diye emir vermiştir.¹³⁴

Ömer b. Abdülaziz, devleti yönetirken sadece kendi imkânlarını kısıtlamakla kalmamış aynı zamanda valilerine tasarruf genelgesi yayınlamıştır. Bir gün Hicaz valisi merkezden yazışmalar için kâğıt istemiş, halife ise valiye: *”Elinde yazışma için kâğıdının olmadığını yazıyorsun, biz sana daha önce gönderildiği kadar kâğıt gönderiyoruz, kaleminin ucunu sivrilt, satırlarını sıklaştır, birçok konuyu bir arada yaz ki elinde ki kâğıtlar yeterli olsun. Ben Müslümanlarının malının Müslümanların yararına olmayacak şekilde harcatmaktan korkarım.”* diye cevap yazmıştır.¹³⁵

Ömer b. Abdülaziz, işi biraz daha ileri götürerek Ümeyyeoğullarının elinde olan malları beytülmale iade etmek için el koymuştur. Önce Yezîd İbn Muâviye'nin varislerinin elinde bulunan mallara el koyup hazineye iade etmiştir.¹³⁶ Halifenin bu konuda ki samimiyetini gören Ümeyyeoğulları ellerindeki malları kaybetme korkusuna kapılmışlardır. Toplanıp halifeye söz geçirebilecek konumda olan Fatıma binti Mervân'ı Ömer b. Abdülaziz'e gönderip elindeki malların hakları olduğunu bildirmek istemişlerdir. Fakat halife, halası olan Fatıma'ya, *“ Hz. Peygamber bu dünyadan ahrete göçtüğünde bütün Müslümanların eşitçe istifade edebilecekleri bir nehir bıraktı, Hz. Ebû Bekir bunu devraldı oda vefat edince onu Ömer devraldı. Sonra bu iş Emevîlere geçti fakat onlar o nehri kurutmak için ellerinden geleni yaptılar. Şunu bilmenizi isterim ki bu yük omuzlarımda olduğu sürece bütün Müslümanlar bu nehirden âdilce yararlanacaklar.”* diye cevap vermiştir. Halası ise halifeye *”bir gün gelir Ümeyyeoğulları bunun hesabını sana mutlaka soracaklardır.”* demiştir. Halife ise, *“mahşer gününden başka korkacağım hiçbir*

¹³³ İbn Sa'd, V, 366

¹³⁴ İbn Abdi'l-Hakem, 47; İbn Sa'd, V, 399; İbnü'l-Cevzî, 171a

¹³⁵ İbnü'l-Cevzî, 148b; İbn Sa'd, V, 400; İbn Abdi'l-Hakem, 64-65

¹³⁶ İbnü'l-Esir, V, 342

gün yoktur.” Diyerek konuyu kapatmıştır. Halası, halifenin ifadelerinden etkilenip, *”korkarım onların sana zararı dokunur “* diyerek halifenin huzurundan ayrılmıştır.¹³⁷

Halifenin uygulamalarındaki samimiyetini gören Müslümanlar gerek belgeleri ile gerek ise şahitlerini alıp halifeye mağduriyetlerinin giderilmesini talep etmişler halife de hak sahiplerine haklarını iade etmiştir.¹³⁸ Kaynaklarda halifenin bu konudaki samimiyetini ortaya koyan birçok örnek vardır.

2. Gayr-ı Müslimlerden Cizye Alınmasına Son Vermesi

Emevî devletinin sınırları içerisinde yaşayan gayr-ı müslim vatandaşlar vardı. Devlet bunlardan ektiği toprak karşılığında cizye adı altında vergi alırdı. Fakat bu gayr-ı müslim vatandaşlar, Müslüman oldukları zaman onlardan cizye alınmaz, onun yerine diğer Müslümanların verdiği gibi devlete vergilerini öderlerdi. Onlardan cizye alınması hem devletin hazinesine büyük bir katkı sağlıyor; hemde gayr-ı müslim vatandaşların bu vergiden kurtulmak için Müslüman olmalarına vesile oluyordu. Daha öncede değindiğimiz üzere Emevî valilerinden Haccâc, başlattığı yeni uygulamayla Müslüman olduktan sonra da onlardan cizye almaya devam etmiştir. Hem hilâfetin saltanata dönüştürülmesinden sonra bütçe oluşturulurken onu helal gelirlerden elde etmek gibi bir kaygı artık kaybolmuştu. Emevî valileri gönderdikleri para oranınca kıymetli idiler ve halifenin gözüne o oranda giriyorlardı.¹³⁹

Ömer b. Abdülaziz, bu uygulamaya son vermiştir. Bununla da kalmayıp bir zimmî bir yıl boyunca zimmî olarak yaşayıp vergi verme zamanı geldiği halde Müslüman olduğu takdirde ondan cizye alınmaması talimatını vermiştir.¹⁴⁰ Ömer b. Abdülaziz böylece zimmîlerin boş bıraktığı toprakların ekilmesini, devlet hazinesinin azalan gelirlerinin tekrar artmasını ve zimmîlerin tez zamanda İslâm'a girmelerini hedeflemiştir. Horasan valisine bir mektup yazarak, *“Cizye veren insanları İslâm'a davet et, eğer İslâm'a girerlerse onlardan cizye alma, arkanda*

¹³⁷ İbn Sa'd, V, 373; İbnü'l-Cevzî, 163a; İbnü'l-Esir, V, 64-65

¹³⁸ İbn Abdi'l-Hakem, 146

¹³⁹ Ebû Ubeyd, 69; İbn Sa'd, V, 355; Belâzürî, 75; İbnü'l-Cevzî, 155b

¹⁴⁰ İbn Sa'd, 366; İbnü'l-Esir, V, 37

namaz kılanlardan kesinlikle cizye alma ”diye emir vermiştir. Bu uygulamanın meyvesini vermesi akabinde Horasanda dört binden fazla zimmî Müslüman olmuştur.¹⁴¹ Horasan halkının ileri gelenleri gayr-ı müslimlerin cizyeden kurtulmak için Müslüman olduklarını, ihtida eden bu kimselerin sünnet olmaları gerektiğini valiye bildirmişler. Durumu halifeye bildiren valiye Halife: ”*Allah Hz. Muhammedi davetçi olarak gönderdi, sünnetçi olarak göndermedi*” diye cevap yazarak, bu olayda tepkisini ortaya koymuştur.¹⁴²

Benzer bir durum Mısırda da cereyan etmiş, Mısır valisi halifeye yazdığı mektupta zimmîlerin büyük oranda İslâm’a yöneldiklerini ve artık cizye vermediklerini, devletin maliyesinin zarara uğrayacağını bildirmiş, Halife ise ”*Allah Hz. Muhammedi vergi memuru olarak değil, davetçi olarak göndermiştir*” diye cevap vermiştir.¹⁴³

Üzerinde cizye borcu olduğu halde Müslüman olanlardan bu borcu tahsil etmek için müsaade isteyen Abdülhamid b. Abdurrahman’a halife artık onların sorumluluklarının olamadığını bildirmiştir.¹⁴⁴

Ömer b. Abdülaziz hazineye valilerin ulaştırdıkları vergileri nereden alındığını iyice sorup sorgusuzmadan alıp hazineye koymamıştır. Adiy b. Ertad’ın şarap üreten zimmîlerden vergi aldığını örenen halife, yazdığı mektubunda Müslümanların hazinesine Allah’ın helal kılmadığı bir işten aldığın parayı koyamazsın diyerek toplanan vergilerin sahiplerine iade edilmesini emretmiştir.¹⁴⁵

Ayrılıkların önüne geçip Müslümanların birliğinin yolunun adaletten geçtiğini bilen ve insanların İslâm’a girmelerini her şeyden önemli gören Ömer b. Abdülaziz, böylece çarpık bir şekilde ortaya çıkmış olan bu yanlışta son vermiştir.

3. Vergi Reformu

Ömer b. Abdülaziz’den önce iktidarda olan Emevî halifeleri Müslümanlardan vergi toplama hususunda da farklı uygulamalar takip etmişlerdir. Vergi toplamada ve

¹⁴¹ İbn Sa’d, V, 380

¹⁴² İbn Sa’d, V, 381

¹⁴³ İbn Sa’d, V, 384

¹⁴⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l- Harâc*, çev., Ali Özek, İstanbul, 1973, 213

¹⁴⁵ İbn Sa’d, V, 380

toplanan vergileri harcamada bir disiplin yoktu. Bu sebeple Ömer b. Abdülaziz iktidara gelinde Beytül-mâl'de devletin çokta parası kalmamıştı.¹⁴⁶ Üstelik her geçen gün fetihlerle genişleyen devlet toprakları yeni bir sistem gerekiyordu. Ömer b. Abdülaziz Müslümanların bu konudaki sıkıntılarını sıkı bir disiplin ve yeni yöntemlerle çözme yoluna gitmiştir.

a.Zekât ve Öşür İle İlgili Uygulamaları

Öşür, İslâm topraklarını ekip ondan ürün mahsul eden kişilerden alınan vergidir.¹⁴⁷ Ömer b. Abdülaziz kendisinden önceki selefleri döneminde öşür ve zekât toplama meselesinde cereyan etmiş aksaklıkları giderme yoluna gitmiştir.

Ömer b. Abdülaziz iktidara geçince vergi hususunda genelgeler yayınlayarak bu konuda âdil davranılmasını emretmiş ve davranmayanlara ceza verileceğini belirtmiştir.¹⁴⁸ Halife, Yemen valisine bu konuda yazdığı mektubunda şöyle belirtmiştir: *”Oraya vardığında halka cizye vergisi gibi vergiler alıp halkın sırtına haraç vergisi yüklediğini yazıyorsun, mahsul ister çok, ister az olsun, ister arazi kurak olsun, İster verimsiz olsun herkesten aynı oranda vergi alınıyormuş. Bu mektubum sana ulaştığında bu uygulamaları kaldır ve bildiğin konularda adalet ile muamele et. Müslümanlar Zekâtlarını yılda bir kez vermişler ise o yılki sorumluluklarını yerine getirmişlerdir, o yıl içerisinde ayrıca bir maddi sorumluluğa tabi tutulamazlar.”*¹⁴⁹

Merkezden uzak yerlerde bu konuları bilmeyen veya Ömer b. Abdülaziz'den önceki dönemlerden kalma yanlış uygulamalar oluyordu. Bu tür uygulamalara anında müdahale eden halife, Basra valisine yazdığı mektubunda; *”Senin zekât memurların bölgede vergi toplarken daha ürün elde edilmeden zekât topladıklarını, zekât miktarlarını fahiş fiyatlardan belirlediklerini öğrendim. Bu şekilde alınan zekâtların sahiplerine iade edilmesini emir ediyorum “*diye seslenmiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 144

¹⁴⁷ Mehmet Doğan, *Temel Büyük Türkçe Sözlük*, Bahar Yayınları, İstanbul, 1994

¹⁴⁸ Yâ’kubî, III, 48

¹⁴⁹ İbn Abdi'l-Hakem, 98–123; Bu konuda aynı valiye yazdığı diğer mektuplar için bk. Aynı yer.

¹⁵⁰ Ebû Ubeyd, 502; İbnü'l- Cevzî, 153a; İmadüddin, 124

Halife, zekâtı âdilce toplar ve zekât toplama meselesinde valilerin işlerini sağlam yapmaları ve dürüst olmaları için, zekât toplama süresince zekât toplayan memurların kalma, yatma ve yevmiyelerinin verilmesini valilerine emretmiştir.¹⁵¹

Bazı yanlış uygulamalara fırsat vermemek için de valilerini bu konuda aydınlatan mektuplar yazmıştır.¹⁵²

Zekât meselesinde tamamen peygamberi bir tutum sergileyen Ömer b. Abdülaziz, Hz. Ömer'in bu konuda ki uygulamalarını ve içtihatlarını kendisine örnek almış ve bu konuda ki yanlış uygulamalara son vermiştir.¹⁵³

b. Haracî Topraklarla İlgili Uygulamaları

Haraç vergisi Hz. Peygamber döneminden itibaren zekâtla beraber devletin en önemli gelir kaynaklarından idi. Ömer b. Abdülaziz döneminde haraç vergisi daha önemli hale gelmiştir. Çünkü cizye'nin hafiflemesi ve savaşların duraklamasından dolayı hazineye gelen ganimetlerin azalma olmuştur. Bu konuda ilk uygulamayı Hz. peygamber Hayber'in fethinde ortaya koymuştur. Onun için Ömer b. Abdülaziz, bu konuda Hz. Ömer'in fetvalarından istifade etmiştir.

Halife, Haracî toprakların Müslümanların ortak malı olduğunu ve Müslüman olamayanların da bu toprakları işleterek devletin bütçesine katkıda buldukları belirtmiştir. Ömer b. Abdülaziz haraç vergisinin topraktan alınan bir vergi olduğunu müslim veya gayr-ı müslim olmasının vergide bir değişiklik olmayacağını belirtmiştir. Selefleri bu konuda ayırım yapmalarından dolayı sorun yaşıyorlardı ve son zamanlarda toprakların işletilmesinde sorun vardı ve devletin gelirlerinde azalma söz konusuydu. Seleflerinin keyfî uygulamalarından dolayı halk toprağı terk ediyordu. Ömer b. Abdülaziz'in bu konuda büyük yenilik yaparak "*haraç toprağına öşür ürüne düşer*" içtihadını getirmiştir.¹⁵⁴

¹⁵¹ Ebû Ubeyd, 67,

¹⁵² Ebû Ubeyd, 502; İbnü'l-Cevzî, 153b

¹⁵³ Ağırakça, *Ömer b. Abdilaziz*, 113

¹⁵⁴ Ebû Ubeyd, 116; İbn Sa'd; V, 375

c.Vergide Toplama Hususundaki Uygulamaları

Ömer b. Abdülaziz'e göre devletin yegâne görevi halkın mutluluğunu sağlamaktır. Ömer b. Abdülaziz'den önceki Emevî halifeleri dönemlerinde vergi almak için halka eziyet etmekten çekinmemişlerdir. Ömer b. Abdülaziz döneminde bunun ortadan katlığını görmekteyiz. Ömer b. Abdülaziz'in valilerinden birisi, *"burada bulunan bazı kimseler kaba kuvvet olmadığı sürece vergilerini ödemiyorlar."* diyerek vergi almak için kaba kuvvet uygulama hususunda Ömer b. Abdülaziz 'den izin istemişti. Halifenin valiye tepkisi sert olmuş, *"benden bu yönde izin istemeni ayıpladım, sanki benim buna göz yummam yarın Allah'ın huzurunda seni hesaptan kurtaracak, vergisini verenden al vermemekte ısrar edenden ise yemin al, böyle davranman yarın Allah'ın huzurunda bizim için daha hayırlı olur."* diye cevap vermiştir¹⁵⁵

Ömer b. Abdülaziz'in uyguladığı yeniliklerden birisi de daha önce belirttiğimiz gibi verginin kaynağını araştırmasıdır. Araştırma akabinde ortaya çıkan gayrı meşru bir uygulama varsa onu hak sahibine geri iade ettirmiştir. Ömer b. Abdülaziz'in valilerinden birisi kendisine gönderdiği vergi beyannamesinde *"elimizde şaraptan vergi olarak aldığımız dört bin dirhem mevcuttur"* yazısı ulaşınca halife, *"Müslüman şaraptan vergi almaz, Müslüman'a şarap içemediği gibi, Allah Müslüman'a şarabı satmasını ve ondan bir ticari meta elde etmesini de yasaklamıştır. Bu mektup sana ulaşır ulaşmaz paranın sahibini bul ve parasını ona iade et. Bu mallar ancak sahibine yaraşır. Hazineye helal olan mallardan alınan vergiler konur."* Diyerek, vali'den malların sahibini bulup sahibine iade etmesini istemiştir.¹⁵⁶

Ömer b. Abdülaziz idaresi altındaki kişilere din, ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin adaletli bir tavır sergilemiştir. Kûfe valisine bir mektup yazarak Hıristiyan halktan alınan haksız vergilerin kaldırılmasını emretmiştir. Devletin vatandaşlarına dinî inançlarından dolayı haksız muamelelere tabii tutamayacağını belirtmiştir.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Ebû Yûsuf, 196

¹⁵⁶ İbn Sa'd, V, 280

¹⁵⁷ Ebû Yûsuf, 146

Ömer b. Abdülaziz, iktidara gelince bu konuya gereken özeni göstermiş. Böylece devletin en önemli görevlerinden birisi olan adalet hususunda fakir tebaa'nın haklarını elde etmelerine vesile olmuştur. Güncel bir deyişle sosyal bir devlet anlayışıyla vatandaşlarının huzuru için yönetici olarak bu konuda da adaleti sağlamıştır.

Emevîlerin keyfi uygulamalarından bitkin düşmüş olan halk, halifenin adaleti her alanda yayma arzusu karşısında, devletle ilişkilerini iyi tutmaya çalışmışlardır. Bütün bunlar Ömer b. Abdülaziz döneminin neden bir sükûnet dönemi olduğunu çok iyi bir şekilde ortaya koymaktadır.

4. Malî Alandaki Diğer Uygulamaları

Ömer b. Abdülaziz'in malî alandaki diğer icraatlarından bazıları da şöyledir. Emevî devleti sınırları içerisinde bulunan geniş mera toprakları Emevî hanedanı tarafından paylaşılmıştı. Bu meralardan istifade eden kişilerden keyfi uygulamalar doğrultusunda vergiler alınıyordu. Ömer b. Abdülaziz bu konuda ki çarpıklığa da son vererek, *“Meralar bütün Müslümanlarındır. İdareciler de Müslümanların herhangi bir ferdi gibidir. Allah yağmuru tüm kulları için gönderir ve bu yağışlarda herkesin payı eşittir.”*¹⁵⁸ Diyerek bu konuya son noktayı koymuştur.

Irak ve Suriye'nin fethinden sonra Hz. Ömer buraların sulh yoluyla fethedilen kısımlarını gayr-ı müslim vatandaşların elinde bırakılmasını emretmişti. Bunlar Haracî topraklar idi. Müslümanlar tarafından zorla satın alınmasını yasaklamıştı. Emevî halifeleri döneminde bu toprakların bir kısmının kullanım hakkı Müslümanların eline geçmişti. Devlete ait olan bu arazilerin kullanım hakkının gayr-ı müslimlerin rızasıyla devredilmesine müsaade vardı, fakat bu arazilerin Müslümanların kullanımına sunulmasında bazı idarecilerin etkisinin olmasını Ömer b. Abdülaziz tamamen yasaklamıştır.¹⁵⁹

¹⁵⁸ İbn Abdi'l-Hakem, 97

¹⁵⁹ Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 137

Halife, valilerine gönderdiği talimatla toplanan öşürlerin mutlaka toplandığı yerdeki fakirlerin ihtiyacı için harcanması emrini vermişti. Bu talimatına rağmen Ömer b. Abdülaziz, Horasan'dan gelen öşürleri tekrar iade etmiştir.¹⁶⁰

Kıbrıs ve Kudüs'te yaşayan bazı gayr-ı müslim vatandaşların vergileri çeşitli nedenlerle yükseltilmişti. Halife, bu yanlış uygulamaya da son verip onlardan alınan vergileri ilk alındığı miktara geri çekmiştir. Aynı şekilde Necran Hıristiyanları Hz. Peygamber döneminde itaatlerini arz etmişler ve bunlar dinlerine müdahale edilmemesi karşılığında her yıl devlete 200 elbise vermeye başlamışlardı. Daha sonraki dönemlerde bilhassa Haccâc'ın Irak valiliği döneminde bu çok yükseltilmişti. Halife, bu olaya da el atarak alınan vergiyi makul bir seviyeye çekmiştir.¹⁶¹

Ömer b. Abdülaziz daha önceki Emevî halifeleri döneminde yerleşmiş, Müslüman halka yük olan bazı uygulamaları kaldırmıştır. Memurlar için muamele ücretleri, evrak vergileri, nikâh için alınan ücret ve gümrüklerden alınan vergiler bunlardan bazılarıdır.¹⁶²

Emevî halifeleri döneminde Mekke'de Müslümanların Hac zamanı istifade etmeleri için kurulmuş olan evler kiraya verilmekte idi, dışarıdan hacca giden Müslümanlar bu konuda zorluklarla karşılaşıyorlardı. Ömer b. Abdülaziz bu konuda hac emîrine bir yazı göndererek bu evlerin Mekke halkına kiraya verilmemesi emretmiştir.¹⁶³

5. Sosyal Alandaki Uygulamaları

Râşid halifelerden sonra iktidarın Emevîlere geçmesi ve Muâviye tarafından hilâfetin saltanata dönüştürülmesi devletin soysal olma vasfının kaybolmasını beraberinde getirmiştir. Emevîler döneminde ortaya çıkan Şîî ve Hâricî isyanların nedenlerini de ortaya çıkan bu sosyal adalet sorunu oluşturmaktadır. Ömer b. Abdülaziz'in devletin kaybettiği sosyal adaleti tekrar devlete kazandırmış olması, onun döneminde Şîî ve Harici isyanların susmasını sağlayan temel nedenlerdendir.

¹⁶⁰ Taberî, IV, 134

¹⁶¹ Ebû Ubeyd, 67; *Welhausen, Arap Devleti ve Sukutu*, 142

¹⁶² İmadüddin, 122-123

¹⁶³ Ebû Ubeyd, 91; İbnü'l-Cevzî, 153b

Ömer b. Abdülaziz'in selefleri devleti Ümeyyeoğullarının hizmetinde görmeleri sebebiyle mağdur olan halk, Ömer b. Abdülaziz'in adaleti sayesinde her türlü imkâna sahip olmuşlardır. Ekonomik dengelerin adaletle yerine oturması diğer Müslümanlarında maddi imkânlardan hak ettikleri oranda istifade etmelerini sağlamıştır. Ömer b. Abdülaziz döneminde devletin sosyalleştiğini gösteren birçok örnek vardır. Bunlardan bazıları şöyledir:

Halifenin, Afrika'daki zekât âmillerinden Yahya İbn Sâid, "*Ömer b. Abdülaziz, Afrika'nın zekâtını toplamakla beni görevlendirdi. Zekâtı topladık fakat verecek fakir bulamadığımız için topladığımız zekâtlarla köle azat ediyorduk.*"¹⁶⁴ demiştir.

Ömer b. Abdülaziz döneminde görevliler çarşı pazar gezip, "*Yok mu? Evlenmek isteyip te evlenemeyen gelsin evlendirelim. Yok mu? Borcu olan borcunu ödeyelim, yok mu? İhtiyacı olan gelsin nasibini alsın diyerek*" sokak sokak dolaşip fakir ve muhtaç insan aradıklarını kaynaklar bize aktarmaktadır.¹⁶⁵

Basra valisi Adiy İbn Ertad, Halifeye "*İnsanlar öyle rahata erdiler ki onların azmasından korkuyorum*" diye yazmıştır¹⁶⁶

İbn Sa'd da geçen bir rivayette Kûfeliilerin, "*Halife her gün bir şeyler gönderirdi ihtiyaç sahibi kimse çok zor bulunurdu*"¹⁶⁷ dedikleri anlatılmaktadır

Ömer b. Abdülaziz döneminde sağlanan bu sosyal adaletten devletin sınırları içerisinde bulunan Müslüman ve gayr-ı müslim olan herkes en âdil bir şekilde istifade etmiştir. Bu işin en iyi şekilde yürümesi için eyaletler arasında yardımlaşma emri vermişti.¹⁶⁸

Ömer b. Abdülaziz, eyaletlerde imkânlar kısıtlı olduğu zaman ise merkezi bütçeden, bütçesi yetersiz olan eyaletlere yardım edilmesi emrini vermiştir. Nitekim Iraktaki bütçeden daha önce haksızca alınan vergilerin iade edilmesi akabinde azalma olunca merkezi bütçeden yardım gönderildiği kaynaklarda geçmektedir.¹⁶⁹

Ömer b. Abdülaziz, devletin bütçesini hazineye saklamamış halkın mutluluğu harcamamıştır. Kendinden önceki halifeler döneminde de hazine dolu

¹⁶⁴ İbn Abdi'l-Hakem, 69; İmadüddin, 140

¹⁶⁵ İbn Kesîr, IX, 200

¹⁶⁶ İmadüddin, 142

¹⁶⁷ İbn Sa'd, V, 142

¹⁶⁸ İbnü'l- Cevzi, 150b

¹⁶⁹ İbn-Abdi'l-Hakem, 126

olduğu halde, halk fakir halde idi, fakat Ömer b. Abdülaziz döneminde ise hazinede para olmadığı halde sokaklarda aç insan kalmamıştır. Devletin parası hazinede hiç beklememiştir. Onun döneminde gelirler daha fazla olmasına rağmen hazine genellikle boş olduğu ve halifenin hazineyi halkın hizmetinde kullandıktan sonra orayı eliyle süpürüp Allah'a şükür namazı kıldığı kaynaklarda geçmektedir.¹⁷⁰

Devletin ekonomik gücünü kendi koltuğunu korumak için değil, halkının mutluluğu için harcayan Ömer b. Abdülaziz, devletle sorun yaşayan zümrelerin gasp edilmiş haklarını âdilâne bir şekilde iade edince, ayrılıkçı zümreler bu adalet ve samimiyyetin karşısında Ömer b. Abdülaziz'e itaat etmişlerdir. İktidar mücadelesi ve devlete karşı isyanlar da sükûnete ermiştir.

D. ADLİ POLİTİKALARI

1. İdari Sorumluluğu ve Adaleti

Ömer b. Abdülaziz, adalet konusundaki titizliği sebebiyle halk arasında dedesi Hz. Ömer'e benzetilmiş ve bundan dolayıdır ki tarihte ikinci Ömer olarak adlandırılmıştır.¹⁷¹ Emevî devleti kurulunca ilk başlarda kadılar, gerek halife ve gerekse de valiler tarafından atanmışlardır. Ama Emevî halifelerinin bu işi tamamen valilerin sorumluluğuna bırakmış olmaları adalette zafiyetlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Ömer b. Abdülaziz, bu işe de bizzat el atarak kadı olarak dindar, liyakat sahibi, işinin ehli olan kişileri atamıştır. Dönemin âlimlerinden Hasan Basri'yi Basra kadılığına getirmiştir.¹⁷² Medine kadılığına Ebû Tuvele'yi atamıştır.¹⁷³ En sorunlu yerlerden Basra'ya atadığı valisi Adî b. Erte da; '*insanları toplayıp falanca kişileri kadı olarak teklifte bulun ve birisini kadı olarak ata*' diye yazmıştır. Kûfe valisine de Hz. Peygamber'in hayatını çok iyi bilen Âmir eş-Şâbî'yi tayin ettirmiştir.¹⁷⁴ Bununla da yetinmeyip kadıları hassas konularla da görevlendirmiştir. Mesela; el-

¹⁷⁰ Belâzürî, 232

¹⁷¹ İbn Kesîr, el- *Bidâye*, IX, 205

¹⁷² İbn Hacer, *Tehzib*, II, 270

¹⁷³ Taberî, VIII, 87; İbnü'l-Esir, V, 44

¹⁷⁴ Zehebi, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmet b. Osman, *Târih'ul-İslâm ve Tabakatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, Kahire, 1368, III, 333

Cezire kadısını kadılık görevinin yanında vergi toplama işleriyle de görevlendirmiştir. El-Cezire kadısına zorluk çektiği konularda kendisine müracaat etmesini istemiştir.¹⁷⁵ Ömer b. Abdülaziz böylece halife olarak Müslümanların sorunlarıyla yakinen ilgilenmiştir.

Ayrıca zamanın temel meselesi adalet sorunu halletmek için ekstra görevler de başlatmıştır. Mısırda açtığı fetva makamı bunun en açık örneğidir.¹⁷⁶

Muâviye ile başlayan Emevî iktidarının idarî anlayışı zamanla İslâmî çizgiden kaymış ve asabiyete dayalı bir zemine oturmuştur. Bu da büyük adli sorunlara sebebiyet vermiştir. Bütün bu sorunların yoğun olduğu bir dönemde iş başına gelen Ömer b. Abdülaziz, halkı bu konuda ferahlatıcı tedbirler almıştır. Halife, adaletin tekrar asrısaadet ve Hulefa-i Raşidin döneminde olduğu gibi hakkaniyete uygun olarak işlemesi için bütün tedbirleri almıştır. Kadılara mektuplar göndererek mahkemelerde hiçbir şekilde adam kayırcılığı yapılmamasını emretmiş ve bunun sıkı takipçisi olacağını belirtmiştir.

Ömer b. Abdülaziz hiçbir zaman sıloganik bir adalet anlayışı gütmemiş, ilk önce adaleti baş idareci olarak kendisi uygulamış ve daha sonra diğer idarecilerden âdil olmalarını istemiştir. Kaynaklarda Ömer b. Abdülaziz'in hilâfeti süresince ferdi hayatında hakka ve adalete ne kadar önem verdiğini, ne kadar titiz olduğunu gösteren birçok örnek vardır.¹⁷⁷

Ömer b. Abdülaziz'in seleflerinin, devlet imkânlarından yararlanmada asabiyete dayalı politikalar izlediklerini daha önce belirtmiştik. Ömer b. Abdülaziz ise devletin makamlarına yapacağı atamalarda hiçbir zaman Ümeyyeoğullarından yararlanmayı düşünmemiş, onların içinden işin ehli olanları bile görevlendirmede ihtiyatlı davranmıştır. Çünkü Ömer b. Abdülaziz, Emevî bürokrasisini çökertmeyi kendine hedef edinmiş ve yönetimi ümmetin tüm fertleri ile paylaşmak istemiştir.¹⁷⁸ Ömer b. Abdülaziz'in iktidara gelmesinden önce Emevî hanedanı devletin kaynaklarını sömürüyor, özel giderlerini bile beytül mâlden karşılıyorlardı. Ömer b. Abdülaziz ile bu uygulama son bulmuştur.¹⁷⁹ Kaynaklar onun, akrabalarıyla şöyle bir konuşma

¹⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, 155a

¹⁷⁶ Zehebi, III-333

¹⁷⁷ İbn Abdi'l-Hakem, 39-40; İbn Sa'd, V, 332-340; İbnü'l-Cevzî, 134b

¹⁷⁸ İmadüddin, 230

¹⁷⁹ İbn Abdi'l-Hakem, 46

yaptığını nakledeleler. Akrabaları halifeye gelerek ondan makam istediklerinde halife: *”isterseniz her birinizi asker yapayım? Onlar ise;”ne diye bize yapamayacağımız şeyleri teklif ediyorsun”*, diye cevap vermeleri üzerine halifenin, adalet hassasiyetini gösteren cevabı ise : *”istemediğim halde ayaklarınızın altında şu kilimin eskidiğini görmekteyim, o halde ben dinîmi size nasıl teslim edebilirim? Müslümanların ırz ve namusunu size nasıl emanet ederim? Şeklinde olmuştur.*¹⁸⁰ Ömer b. Abdülaziz hiç kimseyi sahip oluğu soy ve asaletten dolayı göreve getirmemiş, görevlendireceği kimselerde liyakat şartından asla taviz vermemiştir.¹⁸¹

Selefleri döneminde, Emevî bürokrasinin en temel görevi iktidarın çıkarlarını korumak olduğu için, mahkemelerde davalar sonuçlanırken bile Emevî iktidarının çıkarları gözetiliyordu. Ömer b. Abdülaziz işbaşına gelince kadılara mektuplar göndererek Kur’ân ve Sünnete göre karar verilmesini, halledemeyecekleri davalar söz konusu olunca da kendisine müracaat edilmesini emretmiştir.¹⁸²

Ömer b. Abdülaziz ile başlayan ilklerden biriside adliyelerde davaların kayıtlarının tutulması olmuştur. Böylece halife, kadıların Kur’ân ve sünnete uygun karar verip vermedikleri kontrol edilebilmiştir.¹⁸³

Ömer b. Abdülaziz, yine kadılara mektuplar göndererek kesin delil ve kanıt olmadan hiç kimseyi cezalandırmamalarını emretmiştir. Buna o kadar önem vermiştir ki; uzun bir zaman harcanarak büyük bir aşama kaydedilmiş bir davayı bozar ve yeniden yargılamaya başlanmasını isterdi. Bu konuda halife şöyle diyordu: *”Benim için hükme bağlandığı halde haksızlık gördüğüm bir davayı bozmak, kumla oynamaktan ve yazı yazmaktan daha zor değildir.”*¹⁸⁴

Ömer b. Abdülaziz, sadece Müslüman halka karşı değil, gayr-ı müslim halka karşı da adaletin harfiyen sağlanmasını ve daha önce haksızlığa uğrayan gayr-ı müslimlerin haklarının telafi edilmesini kadılara ve valilere emretmiştir. Bunun aksi yönünde hareket eden kadıları ve valilere cezalandırılmıştır. Verdikleri kararlar başkasının malına haksız yere zarar veren kadılara şikâyet üzerine verdikleri zarar ödetilmiştir.¹⁸⁵

¹⁸⁰ Suyûtî, 265; İbnü’l-Esir, 66

¹⁸¹ Nuri, *Ömer b. Abdilaziz*, 130

¹⁸² Fahrettin Atar, *İslâmda Adliye Teşkilatı*, Ankara, 1979, 77

¹⁸³ Atar, 78

¹⁸⁴ İmadüddin, 106

¹⁸⁵ İbn Abdi’l-Hakem, 148

Hayvanlarla muamele hususunda bile adalet isteyen halife, insanlara Hz. Peygamberin hadislerinden örnekler vererek nasihatte bulunmuştur.

2. İdari Birimlerde Adaleti Tesis Etmesi

Kendinden önceki Emevî halifeleri döneminde valilerin başıboş ve denetimsiz bırakılmış olmaları idarecilerin rüşvet alarak iş yapmalarına sebebiyet vermiştir. Halife, bu konuda da tavizsiz davranarak rüşvet alanı da vereni de cezalandırmıştır.

Ömer b. Abdülaziz döneminde Kûfe'de ikamet eden, Bilal ve Ebû Nuaym isminde iki kardeş Ömer b. Abdülaziz'e gelerek müezzin olarak görev almak istediklerini belirtmişlerdi. Fakat Ömer iki kardeşi de imtihana ederek bu işe layık olmadıklarını görmüş ve isteklerini geri çevirmiştir. Halife, bir idareciyi bu iki kardeşi rüşvet konusunda denemek için görevlendirdi. Kardeşler idareciye rüşvet teklifinde bulununca Ömer b. Abdülaziz, Kûfe valisi Abdülhamid'e mektup yazarak bu iki kardeşe görev verilmemesini emretmiştir.¹⁸⁶ Ömer b. Abdülaziz valilerine sık sık mektuplar göndererek mektuplarında rüşvet almamalarını tavsiye etmiş ve rüşvet aldıkları tespit edilenlerin görevlerinden uzaklaştırılıp onlara bir daha görev verilmeyeceğini belirtmiştir.¹⁸⁷ Bu olay Ömer b. Abdülaziz'in rüşvet konusunda ne kadar hassas davrandığının apaçık göstergesidir.

Halife yarıca devlet memurlarının rüşvete almamaları için maaşlarını yüksek tutmuştur.¹⁸⁸

Ömer b. Abdülaziz'den önce yaygınlaşmış ve Ömer b. Abdülaziz'in idarecilere yasakladığı bir diğer işte hediyeleşme meselesidir. Kendinden önceki halifeler döneminde devlet memurlarının hediye almalarında hiçbir sakınca yoktu ve hediye almak çok yaygındı. Fakat Ömer b. Abdülaziz devlet memurlarının hediye almalarını rüşvet olarak kabul edip yasaklamıştır. Kendisine peygamberinde hediye aldığını hatırlatanlara halife, "*Allah Resulü için hediye olan şeyler bizim için rüşvettir.*" diye cevap vermiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁶ İbn Sa'd, V, 398

¹⁸⁷ İbn Abdi'l-Hakem, 176

¹⁸⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 209

¹⁸⁹ İbnü'l-Esir, V, 61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 212; Suyûtî, 70

Ömer b. Abdülaziz döneminde adaletin nüfuz etmediği hiçbir mesele kalmamıştır. Kendinden önceki Emevî halifeleri döneminde suçlu insanları bir tarafa suçsuz insanlar bile itham altında tutularak yargısız infaz yapılmıştır. Ümeyyeoğullarının hizmetinde olan devlet, bu aile mensuplarının mutluluğu için diğer insanların haklarını gasp etmiş ve Ümeyyeoğullarının çıkarlarına ters düşecek şeyler zuhur edince de insanlar cezalandırılmıştır. Ömer b. Abdülaziz'in din, dil ve ırk ayırt etmeden tüm toplumu saran huzur ve adaleti, suç işleyerek hapishanelere düşmüş olan insanlara da sirayet etmiştir. Ömer b. Abdülaziz, hapishanelerin bir ıslah evine dönüştürülmesi için gayret sarf ederek valilerine yazdığı mektuplarında mahkûmlarla yakinen ilgilenilmesini, hasta olanların tedavi edilmesini, durumlarında düzelme olan mahkûmlardan ayrı yerde tutulmasını, kadınlar için ayrı hapishaneler yapılmasını ve hapishanelerin başına güvenilir kişilerin getirilmesini emretmiştir.¹⁹⁰

Kendinden önceki halifeler döneminde kurulmuş olan içki pazarlarını yıktırıştır. Kumarbazlara ve fuhuş yapanlara taviz verilmemiş; fuhuş yapan kadınlar toplatılarak ailelerinin yanlarına gönderilmiştir.¹⁹¹

Toplumsal bozulmaya neden olacak hiçbir şeye göz yummayan halife, hadlerin uygulanmasına farz namazlar kadar önem vermiştir. Kızgın olduğu zamanlarda suçluları cezalandırmamış, kızgınlığı geçinceye kadar ceza işlemini ertelemiştir.¹⁹²

3. Toplumsal Sükûneti Sağlaması

Ömer b. Abdülaziz'den önceki bazı halifeler döneminde devlet işlerini halledebilmenin yollarından birisi de halifelere dalkavukluk ve yalakalık yapmaktan geçiyordu. Ömer b. Abdülaziz ise bu kimseler asla taviz vermemiş, tam aksine Müslümanların yararına kendisine önerilerle gelenleri ödüllendireceğini belirtmiştir. Müslümanların huzuru için adaleti sağlamada kendisine yardımcı olanlara mükâfatlar vermiştir.¹⁹³

Halife, toplumun huzuru için yeni uygulamalar getirmiştir. Kendinden önceki halifeler halktan kopuk yaşadıkları için halkın içinde olup bitenlerden haberleri

¹⁹⁰ İbn Sa'd, V, 271; İbnü'l-Cevzî, 144b;

¹⁹¹ Belâzürî, 316

¹⁹² Suyûtî, 262

¹⁹³ İbn Sa'd, V, 370

olmuyordu. Ömer b. Abdülaziz ise; Yatsı namazlarından sonra ki zamanını halka ayırmış, onlarla bütünleşmiş ve onların sorunlarıyla doğrudan ilgilenmiştir.¹⁹⁴ Toplumsal barışın sağlanması için halife, toplumda yaşayan gayri müslimlerin de bu topluma dâhil olduklarını Müslümanların yararına ve zararına olanların onlar için de geçerli olduğunu belirtmiştir. Herkesin kabilecilik anlayışından uzak durmalarını ve bu barışa katkı sağlamalarını istemiştir.¹⁹⁵

Her ne sebeple olursa olsun esir düşmüş hiç kimseye kötü davranılmamasını, din, dil ve ırk ayırt etmeksizin bütün esirlere ümit verilmesini ve iyi davranılmasını emretmiştir.¹⁹⁶

Ömer b. Abdülaziz, seleflerinin asabiye dayalı klasik politika anlayışını yıkarak mevalinin gönlünü almıştır.¹⁹⁷ Olaylara müsamahakâr davranması ve toplumda meydana gelen ihtilafları iyi kavramasından dolayıdır ki toplumsal huzuru yeniden inşa etmiştir.¹⁹⁸

Ömer b. Abdülaziz, Müslümanların huzurunu, birlik ve beraberliğini tehlikeye düşürecek her şeye karşı çıkmıştır. Politikalarının temelini bu tema üzerine oturtmuştur. Ömer b. Abdülaziz dönemine kıyasla kendinden önceki ve kendinden sonraki halifelerin dönemine baktığımızda onun adaletini ve bunun akabinde de başarısını açık bir şekilde görebiliriz.

İşte bütün bu titiz adalet anlayışı ve devlet adamlığı sayesinde Hûlafa-i Râşidin dönemi hariç, Emevî iktidarı boyunca hiç görülmemiş huzur ve sükûnet onun döneminde sağlanmıştır.

E. KÜLTÜREL POLİTİKALARI

Devletlerin de insanlar gibi asli ihtiyaçları vardır. Nasıl ki maddi imkânları olmayan insanların kültürel faaliyetlerle ilgilenmesi beklenemez ise, halkıyla barışık olmayan iç sorunlarını halletmemiş devletlerinde kültürel faaliyetlerle ilgilenmesi beklenemez. Emevîlerin ben merkezli politikaları ve bunun akabinde halk ile

¹⁹⁴ İbn Sa'd, V, 378

¹⁹⁵ İbn Abdi'l-Hakem, 90-106; İbn Sa'd, 377

¹⁹⁶ Eminoğlu, 233

¹⁹⁷ Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 145

¹⁹⁸ Nuri, 113

devletin sorunlar yaşaması Emevî devletinin kültürel faaliyetlerini durma noktasına getirmişti. Ömer b. Abdülaziz ile devletin halka ile barışması ve kargaşanın yerini huzur ve sükûnetin alması bu alandaki faaliyetlerin yeniden canlanmasını sağladı.

1. Hadislerin tedvini

Muâviye ile başlayan Emevî iktidarı boyunca Müslümanların sürekli savaşlarla meşgul olmaları ilmi çalışmaların ihmal edilmesine sebep olmuştur. Ömer b. Abdülaziz zaten âlim bir zattı ve ilme karşı bir düşkünlüğü vardı.¹⁹⁹ İktidara gelince bir taraftan iç sorunlarla uğraşırken diğer taraftan da hadislerin tedvin edilmesi işine büyük önem vermiştir.²⁰⁰ Halife, gerek ana bünyeden zuhur eden mezhebi oluşumların hadis uydurma yoluna gitmeleri gerekse hadisleri ezberinde bulunduran sahabilerin vefat etmiş olmaları nedeniyle hadislerin tedvin edilmesine karar vermiştir.²⁰¹

Ömer b. Abdülaziz, bu amaçla valilere mektuplar göndererek; *Resûlullah'ın hadislerini toplayınız*” emrini vermiştir.²⁰² Medine valisine mektup yazarak özellikle Amre b. Abdurrahman’ın elindeki hadislerin alınmasını istemiştir.²⁰³ Ömer b. Abdülaziz’in hadisleri toplamakla oluşturduğu kurulda, Salih b.Keysân,²⁰⁴ Kasım b. Muhammed b.Ebî Bekir,²⁰⁵ gibi zamanın değerli âlimlerine yer vermiştir. Bu emir üzerine hadisler defterlere yazılarak merkeze gönderilmiştir. Böylece resmi olarak devlet eliyle hadislerin tedvini ilk defa Ömer b. Abdülaziz döneminde gerçekleştirilmiştir. Toplanan hadisler halifenin emriyle çoğaltılarak beldelere gönderilmiştir.²⁰⁶

Ömer b. Abdülaziz, hadislerin tedvin edilmesinin dışında hadis eğitimine de önem vermiştir. Halife, devrin büyük âlimlerini camilerde münhal yerlerde hadis okutmak için görevlendirmiştir.²⁰⁷

¹⁹⁹ İmadüddin, 182

²⁰⁰ Eminoğlu, 163

²⁰¹ Ebû Zehra, *İslâmda Fıkıh Mezhepler Tarihi*, 40

²⁰² İmadüddin, 182

²⁰³ İbn Sa’d, II, 387

²⁰⁴ İbn Hacer, *Tezhib*, IV, 400

²⁰⁵ Zehebi, 217

²⁰⁶ Ebû Zehra, *İslâmda Fıkıh Mezhepler Tarihi*, 131

²⁰⁷ İbn Abdi’l-Hakem, 160; İbnü’l- Cevzi, 153a

Hadislerinin tedviniyle görevlendirdiği kişilere maaş bağlamış ve bu işin sadece şehirlerde değil köylerde de yürütülmesi için Yezîd b. Ebî Malîk ve Hâris b. Muhammed gibi âlimleri görevlendirmiştir.²⁰⁸

2. Diğer Kültürel faaliyetleri

Ömer b. Abdülaziz hadis ilminin yanında, bazı bilimlerin de gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Antik Yunan devrinden kalan tıp alanındaki eserlerin tercümesi için izin vermiş ve Velîd b. Abdülmelik döneminden kalan tercüme faaliyetlerine devam edilmesini istemiştir.²⁰⁹

Kelam ilminin I. asrın sonlarına doğru asli şeklini kazanmış olmasında Ömer b. Abdülaziz'in sağladığı bağımsız ilmi çalışma ortamının ve ilme verdiği değerın önemi büyüktür.²¹⁰

Tıp ilmine de büyük bir değer veren Ömer b. Abdülaziz, tıpla alanında mahir olan gayr-ı müslim vatandaşların Müslüman olmaları için gayret göstermiş ve tıpla ilgili "Künnaş" isimli eser Arapçaya çevrilmiş ve halifenin gayretiyle çoğaltılmıştır.²¹¹

Eğitime büyük önem veren Ömer b. Abdülaziz valilere mektuplar yazarak eğitim faaliyetlerini sürdürürken ilim ve amel bütünlüğüne dikkat edilmesi gerektiğini, çocukları eğitmenin İslâm'da cihatla eş değer sayılmasını ve eğitim sürecinde nefis eğitimine de önem verilmesine dair tavsiyelerde bulunmuştur.²¹²

Ömer b. Abdülaziz ilmi bir özgürlük sağlanmadan ve âlimlerin birbirleriyle diyalog ve münazaraya girmeden ilmin gelişeceğine inanmamıştır. Bunun için ilmin gelişmesi için âlimlerin birbirleriyle diyalog içerisinde olmaları gerektiğini, devletin kültürel olarak ta gelişme kaydetmesinin ancak bununla mümkün olacağına belirtmiştir.²¹³

²⁰⁸ İbn Abdi'l-Hakem, 137; İbnü'l- Cevzî, 145a-b

²⁰⁹ Yıldız, XIV, 213

²¹⁰ Yiğit, "Emevîler", DİA, XI, 99

²¹¹ Yıldız, III, 457

²¹² İmadüddin, 277

²¹³ İmadüddin, 278

İKİNCİ BÖLÜM
HÂRİCÎLERE YÖNELİK SİYASETİ

D) HÂRİCÎLER

A.HÂRİCÎLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk siyâsî mezheplerden birisi olan Hâricîlik; sert karakterli, savaççı, çöl hayatına bağlı, özgürlüklerine düşkün ve inançlarına karşı duydukları cahilâne taassuplu insanların oluşturduğu bir mezheptir.

Mezhebe Hâricî'lik adının verilmesi konusunda çok çeşitli yorumlar yapılır. En çok kabul gören görüşe göre, bu mezhep üyeleri, ümmetin başındaki hak imam olan Hz. Ali'ye karşı çıkararak itaatten ayrıldıkları için Havâric (Hâricîler) olarak anılmış, mezheplerine de Hâricîlik adı verilmiştir.²¹⁴ Mesela Şehristânî “*el-Milel ve'n-Nihal*” adlı eserinde, meşru yönetime baş kaldıranları Hâricî olarak niteler.²¹⁵ Kendi ifadelerine göre ise, Allah yolunda huruç etmelerinden dolayı Hâricîler adını almışlardır.²¹⁶ Müslümanlar ise meşru yönetime baş kaldıran herkes için Hâricî ismini kullanmışlardır. İlk dönem Hâricîleri “*kendimizi Allah'a sattık*” dedikleri için kendilerine “*Şurat*” denildiği gibi, Hz. Ali'nin ordusundan ayrıldıklarında Harura'da toplanmalarından dolayıda “*Haruriyye*” de denilmiştir. Hâricîler başka adlar ve lakaplarla da anılmışlardır. Aynı şekilde Allah'tan başka kimsenin hüküm verme yetkisine sahip olmadığı gerekçesiyle hakem olayına karşı çıktıkları için “*el-Muhakkime*” adıyla da nitelendirilmişlerdir. Kendilerinin en çok hoşlanarak kullandıkları isim ise “*Şürât*”tır. Şurat, Allah'ın yolunda canlarıyla mallarıyla savaşan anlamındadır.²¹⁷ Satın alıcı anlamındaki Şârî'nin çoğulu olan Şürât'ı, kendini Allah'a verenler, satanlar anlamında kullanmışlardır.²¹⁸

Bu zümreye Hâricî denilmesi konusunda farklı görüşler mevcut olduğu gibi, onların ne zaman zuhur ettiği konusunda da farklı görüşler mevcuttur. Hâricîliğin, Hz. Peygamber'in Huneyn gazvesinin ganimetlerini dağıtırken Temim kabilesinden

²¹⁴ Ahmet Şelebi, *Mevsuatu't-Târîhi'l-İslâmî*, Kahire, 1982, II, 198; Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E.Ruhi Fığlalı, Ankara, 1981, 18

²¹⁵ Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ali Hasan Faur, Emir Ali Mehna, Beyrut, 1996, I, 120

²¹⁶ Nisa;4/100; Watt, 19

²¹⁷ Tevbe, 9/111

²¹⁸ Bağdadî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E.Ruhi Fığlalı, Ankara, 1991, 55; Eş'ari, Ebû'l-Hasan, *Makalâtu'l-İslamiyyin ve İhtilâfu'l-Musallin*, thk. H.Ritter, Weisbaden, 1980, 128

bazı kişilerin Hz. Peygamberi adaletli olmaya davet etme kablığında bulunmalarından dolayı, Hâricîliği Hz. Peygamber döneminde başlatan tarihçiler vardır. Ama daha sonra bu kabilenin Hâricîliğinin ortaya çıkmasında öncülük eden kabilelerden birisi olmasından dolayı tarihçiler böyle bir yorumda bulunmuş olabilirler.²¹⁹

Birçok kaynak, Hâricîlerin ortaya çıkma meselesini Sıffîn'in akabinde hakem olayına itiraz eden gurubun, “*lâ hükme illâ lillâh*” sloganıyla Hz. Ali'nin ordusundan ayrılmasıyla ortaya çıktığını belirtmişlerdir.²²⁰ Bu görüş resmîyette doğru görünse bile ki, bazı tarihçiler Hâricî fikirlerin Müslümanların zihninde bu olaydan önce yer aldığını;²²¹ Hz. Osman'ın öldürülmesiyle fitne kapısının açıldığını, bölünmelerin o dönemde başladığını ve İslâm tarihinde ilk siyâsî mezhep olan Hâricîlerin de o dönemde ortaya çıktığını belirtmişlerdir.²²² Watt, Hâricîleri araştırırken Hz. Osman'ın şehit edilmesinin iyi tahlil edilmesi gerektiğini belirtmektedir.²²³ Welhausen ise olayı biraz daha öne çekerek Hz. Osman'a isyanların başlamasıyla ilk ayrılıkların ortaya çıktığını belirtmektedir.²²⁴ Fığlalı ise Hz. Osman döneminde ortaya çıkan istikrarsızlık ve iç karışıklıkların Hâricîlerin huruç etmelerine sebebiyet verdiğini²²⁵ ve İslâm'ın tamamen yok edemeyip hafiflettiği kabilecilik asabiyetinin çoğu bedevî olan bu insanlar arasında tekrar hortlayıp huruç etmelerine neden olduğunu belirtmiştir.²²⁶

İlk başlangıçta siyâsî bir mezhep olarak ortaya çıkan Hâricîler daha sona dinî bir hüviyet kazanarak kendilerinden olmayan herkesi küfürle itham etmeye başlamışlardır.²²⁷ Bununla da kalmayıp kendi fikirlerini savunmayan Müslümanları öldürme yoluna başvurmuşlar, böylece İslâm tarihinin en katı ve şiddet yanlısı

²¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *Sahihu'l-Buhârî*, İstanbul, 1981, I- XIII, 25; İbnü'l-Cevzî, *Teblis-u İblis*, nşr. M. Mehdi, İstanbul, 1976, 90

²²⁰ Fazlurrahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Ankara, 1993, 235; Ethem Ruhi Fığlalı, “*Hâricîler*”, DİA, XVI, 169–175

²²¹ Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, Ankara, 1993, 87

²²² İbn Kesîr, *Muhtasar*, I, 170; İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahabe*, Beyrut, 1910, II, 463; Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 23; Ethem Ruhi Fığlalı, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, 1983, 140

²²³ Watt, 11

²²⁴ Welhausen, *İslâm da İlk Dinî ve Siyâsî Muhalefet Partileri*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu basım evi, Ankara, 1989, 16

²²⁵ Fığlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, 88

²²⁶ Fazlurrahman, 236; Muhammed Ebû Zehra, *İslâmda Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, çev. H.Karakaya, K. Aytekin, İstanbul, 1983, 88; Watt, 24

²²⁷ Fazlurrahman, 79; Ebû Zehra, *Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler*, 88; Fığlalı, *İbadiye'nin Doğuşu*, 57

gurubu olarak tarihe geçmişlerdir.²²⁸ Hâricîlerin despot tutumları öyle bir hale gelmiştir ki, değil aynı fikri savunmak Hâricîlerin elinden çoğu insan Müslüman olmadığını ispat ederek ancak kurtulabilmiştir.²²⁹ Abdullah b. Habbab'ın Hz. Ali ve Hz. Osman hakkında övücü sözler söylediğini duyan Hâricîlerin hanımıyla beraber onu öldürmeleri bu konuyu en iyi şekilde örneklendirmektedir.²³⁰

Abdullah b. Zübeyr ile aralarında anlaşmazlığa düşüp,²³¹ bölündükten sonra bu katı tutumların temsiliyetini sürdüren Hâricîlerin Ezârika kolu uzun sürmeden yok olup gitmiştir.

Daha sonra Ezrâkiye'den farklı görüşler benimseyen Hâricî guruplar, aralarındaki siyâsî görüş farklılıklarından dolayı²³² Necdiyye, Sufriyye ve İbadiye olarak isimlenen çeşitli guruplar ortaya çıkmıştır.²³³ Bu gurupların içerisinde katı tutumlu olanları uzun süre varlıklarını sürdüremeyip yok olmuşlardır.²³⁴

Hâricîlerin ortaya çıkışıyla ilgili mezhepler tarihçileri arasında farklılıklar mevcut olmakla beraber; Hâricîler, İslâm tarihinde ana bünyeden kopan ilk zümredir. Zamanla birlikteliklerini koruyamamış ve çeşitli guruplara ayrılmışlardır.

B. HÂRICİLERİN SİYASİ GÖRÜŞLERİ

1. Giriş

Diğer konularda olduğu gibi Hâricîlerin görüşleri hakkında da kaynaklarda farklı yaklaşımlar yer almaktadır. İbâdîler dışında diğer Hâricî gurupların görüşlerini belirten eserlerin günümüze ulaşmaması nedeniyle, diğer Hâricî gurupların görüşleri konusunda Milel ve Nihal kitaplarının dışında kaynak bulunmamaktadır. Bu kitaplar ise bazı nedenlerden dolayı taraflı bilgiler vermektedirler.²³⁵ Onun için Hâricî

²²⁸ Fazlurrahman, 238; Fığlalı, *İbadiye'nin Doğuşu*, 82

²²⁹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Kahire, 1925 I, 196

²³⁰ Bağdadî, 56

²³¹ Taberî, 42–43; İbnü'l- Esir, IV, 166–17; Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, 19

²³² Demircan, 20

²³³ Eşâ'ri, 86; Şehristânî, I, 114; Bağdadî, 54; Watt, 23-45

²³⁴ Neşet-Çubukçu, Çağatay, İ. Agâh, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara, 1976, 51; Fığlalı ise diğer firkaların yok olduğunu sadece İbadiye'nin kaldığını söyler. İbadiye'nin Doğuşu, 81; Fazlurrahman, 237–238

²³⁵ Demircan, 21

gurupların mutabık oldukları görüşler, daha çok Hâricîlerin siyâsî görüşleridir. Zaten onların bütün fikirleri siyâsî düşüncelerini destekler biçimde cereyan etmiştir.²³⁶

Ama bizim çalışmamızın içeriği Ömer b. Abdülaziz'in Hâricîlere dönük uygulamaları olduğu için biz burada detaya girmeden Hâricîlerin görüşlerini yüzeysel olarak geçeceğiz.

Siyasi bir mezhep olarak ortaya çıkan Hâricîlerin görüşlerinin dinî bir mahiyet kazanmasında, onların siyâsî görüşlerinin Kur'ân'a dayanması yatmaktadır.²³⁷ Akide alanındaki temel görüşleri, amelsiz iman olamayacağı, iyiliği emretmek ve kötülüğü nehyetmek, büyük günah işleyenin küfre gireceği gibi temel iddialardan oluşmaktadır.²³⁸ Yukarıda da belirttiğimiz gibi sağlam kaynak olarak sadece Hâricîlerin İbadî kolunun görüşleri bize ulaştığı için; daha çok elimize ulaşan bilgilerin ibâdilerin görüşlerini yansıttığı kanaatindeyiz.²³⁹ Hâricîlerin tutum ve davranışlarının daha iyi anlaşılabilmesi için onların siyâsî görüşlerinin anlaşılması gerekir. Onun için biz Hâricîlerin belli başlı siyâsî görüşlerini sıralayacağız.

2. Hâricîlerin Siyâsî Görüşleri

Hâricîlerin en temel siyâsî görüşleri ise şöyledir. Hâricîlere göre zalim yöneticiye karşı isyan etmek vaciptir.²⁴⁰ Hâricîler bu görüşlerini Kur'ân'ın bazı ayetleriyle²⁴¹ delillendirme yoluna gitmişlerdir. Muâviye ile Hz. Ali arasında ki mücadeleyi Muâviye'nin kazanması ve hilâfeti saltanata dönüştürmesi, Müslümanların Râşid halifeler döneminde gördükleri devlet politikalarının değişmesini beraberinde getirmiştir. Emevî halifelerinin saltanat makamını korumaya dönük politikalarını zulüm telakki eden Hâricîler, bu akideleri doğrultusunda defalarca isyan etmişlerdir.

Bir diğer önemli inançlarından birisi ise hilâfetle alakalıdır. Hâricîlere göre *“imâmamet Kureyş'e ait değildir. İmâmet Kureyş'ten olabileceği gibi, Kureyş'in*

²³⁶ M.Z. Rayyis, *İslâmda Düşünce Tarihi*, çev. A. Sarıkaya, İstanbul, 1990, 93; Demircan, 22

²³⁷ Fığlalı, *Hâricîliğin Doğuşu*, A.Ü.İ.F.D, XXII, 249

²³⁸ Bağdadî, 45

²³⁹ bk. İbadilerin Görüşleri için, Fığlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, 79–80

²⁴⁰ Şehristânî, I, 117; Demircan, 22

²⁴¹ Bakara, 2/124; Mâide, 5/2; Hucurât, 49/9

dışında zenci bir köleden de olabilir".²⁴² Yani Hâricîlere göre İmâmet ümmetin icmasıyla olabilir. Bu görüşleriyle "İmâmet Kureyş'tendir." inancını ileri süren Ehl-i Sünnetle ters düşmüşlerdir.²⁴³ Muâviye'nin oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesi ve Emevî halifelerinin kabile asabiyetine dayalı politikalar izlemeleri Hâricîlerin isyan etmelerine sebebiyet vermiştir. Bu isyanlar akabinde Hâricîler ve isyan kelimeleri özdeşleşmiştir.²⁴⁴

Bir diğer görüşleri ise "el-Emri bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyu'an'il- Munker"dir. Hâricîlere göre bu vaciptir.²⁴⁵ Bu doğrultuda cihat etmeyi Hâricîler İmanın esaslarından birisi kabul etmişlerdir.²⁴⁶ Bu akide uğruna cihada katılmayanlar Ezrâki'ler tarafından küfre girmekle itham edilmişlerdir.²⁴⁷ Hâricîler, Emevîler döneminde en çok isyan eden zümredir. Hilâfetin Muâviye tarafından saltanata dönüştürülmesi, Muâviye sonrası iktidara gelen Emevî halifelerinin, devletin gücünü saltanat koltuğunu korumak için kullanmalarından dolayı Emevî halifelerinin idarî politikaları İslâmî ilkelerden uzaklaşmıştır. Bu durum dindar Müslümanları rahatsız etmiş,²⁴⁸ Hâricîler ise "İslâm ümmetinin idaresinin mutlak manada Kur'ân'a dayandırılmasını"²⁴⁹ savundukları için Kur'ân'dan uzaklaştığını düşündükleri Emevî halifelerine karşı bu prensip doğrultusunda isyan etmişlerdir.

Ömer b. Abdülaziz döneminde Hâricîlerin faaliyetlerine geçmeden önce konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi için, onun dönemine kadar Hâricîlerin faaliyetlerine değinmenin konumuzu daha iyi tahlil etmemize yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

C. ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİNE KADAR HÂRICÎLER

Muâviye iktidarı ele geçirdiğinde tepkilerini ortaya koymak için bahane arayan Hâricîler, hilâfetin saltanata dönüşmesi ve idare makamının devletin gücünü halkın mutluluğu için değil, saltanatlarının idamesi için kullanması akabinde

²⁴² Şehristânî, I,1 34; Ahmet Emin, *Fecrul-İslâm*, Kahire, 1964, 31

²⁴³ Fazlurrahman, 237

²⁴⁴ Şehristânî, I, 15

²⁴⁵ Demircan, 25

²⁴⁶ Fazlurrahman, 45

²⁴⁷ Şehristânî, I, 121

²⁴⁸ Fazlurrahman, 120

²⁴⁹ Watt, 42

Emevîler'e karşı sürekli isyan etmişlerdir. İsyancılar karşısında kendisini koruma politikaları izleyen saltanat makamı, Hâricîlerle isyan kelimesinin aynileşmesine sebebiyet vermiştir.²⁵⁰ Muâviye dönemi, Hâricî isyanların en fazla görüldüğü dönemdir. Hâricîler, Kûfe ve Basra çevresinde on altı kez isyan etmişlerdir.²⁵¹

Biz burada Ömer b. Abdülaziz'e kadar iktidarda olan Emevî halifelerinin, Hâricî isyanlar karşısındaki tutumlarını ve onlara dönük politikalarını kısaca belirtmek istiyoruz. Bunun Ömer b. Abdülaziz ve Hâricîler arasındaki ilişkilerin daha iyi anlaşılmasına ve Emevî halifelerinin Hâricî isyanları kışkırtan politikalarına karşın; Ömer b. Abdülaziz'in isyanları susturan politikalarının daha iyi değerlendirilmesine yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

Emevî halifelerinin izlediği politikaların çerçevesi, Emevî devletinin kurucusu Muâviye ile beraber ortaya çıkmış ve Ömer b. Abdülaziz'e kadar gelen Emevî halifeleri hemen hemen Muâviye'nin uyguladığı politikalarının aynısını benimsemiş ve uygulamışlardır. Dolayısıyla ki Ömer b. Abdülaziz'in hilâfete gelişine kadar Hâricîlerin tutumlarında da bir değişiklik olmamıştır.

Muâviye'nin iktidarı ele geçirme yöntemi ve akabinde uyguladığı politikalar, Kûfe ve Basra civarındaki Hâricîlerin isyan etmelerine neden olmuştur.²⁵²

Hız. Ali'ye karşı girişilen mücadelenin doğruluğu konusunda şüpheye düşen bazı Hâricî guruplar, tutumlarından vazgeçmişlerdi. Ancak Muâviye'nin iktidarı ele geçirmesi; geri çekilmiş olan Hâricîlere isyan etmek için uygun ortamı hazırlamıştır. Kûfe Hâricîlerinden Ferve b. Nevfel el-Eşca'i ve çevresindeki gurup Nehrevân savaşından önce Hız. Ali'ye karşı savaşma hususunda tatmin olmadıkları için inzivaya çekilmeyi uygun bulmuşlardı. Muâviye'nin iktidarı ele geçirmesiyle Ferve b. Nevfel "*cihat için şüphe götürmeyecek bir ortam doğmuştur.*" diyerek Muâviye'ye karşı isyan etmişlerdir.²⁵³ Muâviye ayaklanan Hâricî guruba karşı Şamlılardan oluşan bir ordu hazırlayıp göndermiş, fakat Nevfel'in liderliğindeki Hâricî gurup Muâviye'nin ordusunu mağlup etmiştir.²⁵⁴ Olayın kendisine daha fazla zarar vermeden bertaraf edilmesini isteyen Muâviye, Hâricîlerle Ali taraftarlarını karşı

²⁵⁰ Şehristânî, I, 120

²⁵¹ Sarıçam- Aycan, 9

²⁵² Sarıçam-Aycan, 14

²⁵³ İbnü'l-Esir, III, 409

²⁵⁴ Taberî, IV, 75; İbnü'l-Esir, 410; Demircan, 86

karşıya getirmeye çalışmış ve böylece kendisine muhalif iki gurubu birbirine düşürmeye çalışmıştır. Hz. Hasan'a bir mektup yazan Muâviye, Hz. Hasan'dan Nevfel'in gurubuna karşı savaşmasını istemiştir. Hz. Hasan ise Muâviye'ye, "Eğer Müslümanlardan birisiyle savaşmayı kendime helal görseydim seninle savaşırdım." diyerek bu teklifi reddetmiştir.²⁵⁵ Hz. Hasan'dan umduğu cevabı alamayan Muâviye, bunun üzerine Kûfelilere tehdit dolu bir mektup yazarak Kûfelileri Hâricîlerle savaşmaya mecbur etmiştir.²⁵⁶ Hâricîler, Kûfelilere Muâviye'nin her iki tarafa düşman olduğunu söylemişlerse de onları ikna edememişlerdir.²⁵⁷ Muâviye'nin Kûfe valisi olarak atadığı Muğire b. Şu'be, Ferve b. Nevfeli öldürerek taraftarlarını ortadan²⁵⁸ kaldırmasıyla isyan sona ermiştir.

Muâviye'nin bu sert tepkisinden sonra, Kûfe Hâricîleri birçok kez isyan etmişler ama Muâviye bunların isyanlarını bastırmada başarılı olmuştur. Burada Muâviye'nin isyanları bastırmada ilk önce kendi gücünü kullanmak yerine çoğunlukla dışarıdan bir güç kullanmayı denediğini görmekteyiz. Muâviye döneminde Kûfe de Hayyan b. Zıbyan'a biat ederek ayaklanan son Hâricî gurup da Kûfe valisi tarafından tek bir kişi kalmayacak şekilde kılıçtan geçirilmiştir.(58/677)²⁵⁹ Muâviye döneminde ayaklanan son Hâricî gurup bunlar olmuştur.

Muâviye'nin Basra'daki isyanlara tepkisi Kûfe'ye nazaran çok daha sert olmuştur. Buraya atanan valilerin acımasız politikalarına rağmen Basra Hâricîleri varlıklarını korumayı başarabilmişlerdir. Bilhassa Muâviye tarafından Basra'ya atanan valiler, Hâricîlere karşı baskıcı politikalar izlemişlerdir. Bu döneme damgasını vuran valiler Ziyâd b. Ebîhi²⁶⁰ ve oğlu Ubeydullah'tır. Ziyâd b. Ebîhi ve Ubeydullah b. Ziyâd döneminde isyan eden on üç bin Hâricî öldürülmüştür.²⁶¹ Muâviye'nin Basra'ya atadığı vali Ziyâd b. Ebîhi ve ondan sonra vali olarak atanan oğlu Ubeydullah'ın politikaları itidal tavır sahibi birçok Hâricînin de isyan etmesine

²⁵⁵ İbnü'l-Esir, III,409

²⁵⁶ Taberî, IV,75; Yâ'kubî, II, 217; İbnü'l-Esir, 409

²⁵⁷ İbnü'l-Esir, III, 409

²⁵⁸ Taberî, IV, 85; İbnü'l-Esir, III, 409; İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Tarih-u İbn Haldûn*, nşr, Halil Şehhâde, Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1998, III, 179

²⁵⁹ Taberî, 160; İbnü'l-Esir, III, 515

²⁶⁰ Ziyâd b. Ebîhi hk. Geniş bilgi için bk. Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 61

²⁶¹ Taberî, VII, 17

sebepe olmuştur.²⁶² Ubeydullah b. Ziyâd, sadece isyan eden Hâricîleri değil aynı zamanda tavırlarından şüphe ettiği Hâricîleri öldürmüştür. Kadın erkek ayrımı yapmadan zan altında olanların da ellerini ve ayaklarını kesmiştir.²⁶³ Hatta kaynaklar, Ubeydullah'ın Hâricî olduklarından şüphe ettiği dokuz yüz kişiyi öldürdüğünü belirtmektedir.²⁶⁴ Ubeydullah bin Ziyâd döneminde gerçekleşen şu olay yukarıda ki sözleri en iyi şekilde örneklendirmektedir. Züht ve takvasıyla bilinen Hâricîlerden Ebû Bilal Mirdas, hiçbir isyana karışmadığı halde Ubeydullah'ın bu politikalarına tepki olarak isyan etmiştir. Ebû Bilal ve arkadaşları Ubeydullah'ın ordusunu mağlup edince, Ubeydullah b. Ziyâd bu kez Ebû Bilal'ın üzerine üç bin kişilik bir ordu gönderip onları cuma namazı kılarken hiç acımadan katletmiştir.²⁶⁵ Muâviye döneminde gerçekleşen bu olayla Basra Hâricîliği de etkisiz hale getirilmiştir.²⁶⁶

Muâviye nin kendisinden sonra büyük bir fitne çıkacağını ileri sürerek²⁶⁷ oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesi, Ümeyyeoğulları dışındaki bütün Müslümanların tepkisini çekmiştir. Bu olay Müslümanların arasında iç huzursuzluğun iyice artmasına sebebiyet vermiştir.²⁶⁸ Sahâbenin önde gelenlerinden bazıları Yezîd'e biat etmeyip Muâviye nin bir orduyla Medine'ye gelmesi üzerine kaçıp Mekke'ye sığınmışlardır. Önde gelen bu sahabelerden biat almayı başaramayan Medine valisi Velîd bin Utbe, Muaviye tarafından görevden alınmıştır.²⁶⁹ Bu olay Muâviye döneminde baskıyla sindirilmiş olan muhalefetin tekrar harekete geçmesine sebebiyet vermiştir. Bunun akabinde Kerbelâ faciasının yaşanması üzerine Yezîd'e biat etmeyip Mekke'ye kaçan Abdullah b. Zübeyr hilâfet iddiasıyla isyan etmiştir. Muâviye oğluna bıraktığı mektubunda Abdullah b. Zübeyr'e dikkat etmesini istemiştir. Bu olay üzerine Hâricîler Abdullah b. Zübeyr'e destek vermişlerdir.²⁷⁰

Abdullah b. Zübeyr'in isyanı ve Kerbelâ faciasıyla beraber; Yezîd döneminde bazı olaylar Hâricî hareketinin tırmanışa geçmesine sebebiyet vermiştir. Bunlar Kâbe'nin yakılması ve Yezîd tarafından isyan bahanesiyle Medine'ye ordu

²⁶² Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 62

²⁶³ İbnü'l-Esir, III, 518

²⁶⁴ Dineveri, 270

²⁶⁵ Taberî, 257; İbnü'l-Esir, IV, 94–95

²⁶⁶ Fığlalı, *İbadiye'nin Doğuşu*, 72

²⁶⁷ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, I, 142

²⁶⁸ İbnü'l-Esir, III, 506

²⁶⁹ Marshall G.S Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, İz Yayınları, İstanbul, 1995, I, 164; İbnü'l-Esir, IV, 18

²⁷⁰ Taberî, VII, 41; İbnü'l-Esir, IV, 165

çıkartılması olaylarıdır.²⁷¹ Hâricîlerin Abdullah b. Zübeyr'e destek vermişlerdir. Hâricîlerin Abdullah b. Zübeyr'e destek vermelerinin altında yatan nedenler ise Kâbe'yi koruma arzusu²⁷² ve yönetimin zulüm ve baskılarından kurtulma isteğidir.²⁷³ Abdullah b. Zübeyr'in hilâfet için isyanı sırasında onun yanında yer alan Hâricîler, Emevîlerin baskısından korunma telaşesiyle Abdullah b. Zübeyr'e kendileri hakkında ne düşündüğünü sorma imkânı bulamamışlardır. Hâricîler, Yezîd'in ölümü akabinde Şamdan gelen ordunun Mekke'den ayrılmasından sonra Abdullah b. Zübeyr'e, "Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Osman, babası Zübeyr ve Talha b. Ubeydullah" hakkındaki fikirlerini sormuşlardır.²⁷⁴ Abdullah b. Zübeyr ise "Hepsinden Allah razı olsun" deyince, destek verdikleri Abdullah b. Zübeyr'in kendileriyle aynı görüşleri paylaşmadığını görünce ondan ayrılmışlardır.

Bu olaydan sonra Hâricîlerin kendi aralarında bölünmüşlerdir.²⁷⁵ İlk önce Necdiyye, Sufriyye, Ezrâkiye ve İbadiyye isimleri altında kendi aralarında dört guruba ayrılan Hâricîler, daha sonraları ise, gurupların da aralarında ayrılmalarıyla diğer küçük guruplar ortaya çıkmıştır.²⁷⁶

Kendi aralarında bölündükten sonra farklı yerlere dağılan Hâricîler, Emevî yönetimine karşı isyanlarına devam etmişlerdir. Bu dönemden sonra Hâricîlerin isyanlarına karşı tepki koyarak döneme damgasını vuran kişi Emevî valisi Haccâc b. Yusuf'tur. Abdülmelik döneminde on beş yıl, ardından gelen Velîd döneminde de beş yıl olmak üzere toplam yirmi yıl Irak valiliğinin²⁷⁷ yanında Hicâz, Yemen ve Yemâme valiliklerinde bulunan²⁷⁸ Haccâc, Hâricîlere karşı çok sert politikalar uygulayarak Hâricîleri döneminde baskı altında tutmaya çalışmıştır. Valilik yaptığı dönem içersinde çeşitli zamanlarda Hâricîlerin isyanlarına karşı çok sert tepkiler ortaya koyan Haccâc, birçok Hâricî lideri de öldürmüştür.²⁷⁹ Haccâc'tan ve yönetimin diğer birimlerinden gelen baskılara ve verdikleri onca kayba rağmen Hâricîler yönetimin haksız politikalarına karşı isyan etmişlerdir.

²⁷¹ Taberî, VII,187; İbnü'l-Esir, IV,123-348

²⁷² Taberî, VII, 42

²⁷³ İbn Haldun, III, 181; Watt, 25

²⁷⁴ İbnü'l-Esir, IV, 164

²⁷⁵ Taberî, VII, 42; İbnü'l-Esir, IV, 166

²⁷⁶ Eş'âri, 86; Bağdadî, 154; Şehristânî, I, 114; Watt, 23-45;

²⁷⁷ Yâ'kubî, II, 290; Taberî, VIII, 50; İbnü'l-Esir, IV, 584

²⁷⁸ Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, thk., Said Muhammed el-Lahham, Beyrut, 1997,III, 124; İbnü'l-Esir, IV,524; İbn Haldun, III,189

²⁷⁹ Bağdadî, 62-80; Şehristânî, I,139-145; İbnü'l-Esir, IV, 374; Taberî, VII, 202

II. ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE HÂRİCÎLER

Ömer b. Abdülaziz'in iş başına gelmesiyle âdil bir halifenin iş başına geldiğine kanaat getiren Hâricîler, onun döneminde yalnızca iki kez ayaklanma teşebbüsünde bulunmuşlardır. Ömer b. Abdülaziz'in savaş yerine, onları muhatap alıp konuşmayı tercih edince, onun dönemi Hâricîler için sükûnet dönemi olarak geçmiştir.

Emevîler döneminde Hâricîlerin durumuna kısaca göz attıktan sonra, şimdi asıl araştırma konumuz olan Ömer b. Abdülaziz'in Hâricîlere karşı izlediği politikalarını ele alacağız.

İktidara geldiğinde toplumun tamamına yakını adalet ve dindarlığıyla meşhur olan Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasına sevinmişlerdir. Ömer b. Abdülaziz'in iktidara gelişine kadar Emevî halifelerine karşı isyanı kendilerine vazgeçilmez bir görev addeden Hâricîler, Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasıyla onun döneminde sakin durmuşlardır. Seleflerinin isyan eden Hâricîlere karşı izledikleri sert politikalar, onları baskı altına almış fakat yok edememiştir. Ömer b. Abdülaziz ise her konuda olduğu gibi bu konuda da Emevî halifelerinin izlediği politikalarından dışına çıkmıştır. Halife, Hâricîlere karşı savaşmak yerine onlarla konuşarak sorunları çözmeye çalışmıştır.

Ömer b. Abdülaziz, Hâricîlere mektuplar yazmış ve yazdığı mektuplarda delil olarak Kur'an-ı Kerimden ayetler kullanmıştır. Halifenin Hâricîleri ikna etmek için Kur'an ayetlerini kullanması toplumun siyâsî ve içtimaî yapısını Kur'an'a dayandırma mücadelesi veren Hâricîler üzerinde son derece etkili olmuştur. Onun bu tutumunda hilâfete gelmeden önce, Hâricîlerle ilgili görüşleri de etkili olmuştur. Bu yüzden aşağıda onun hilâfet öncesi görüşlerine değinmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

A. ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN HİLÂFETE GEÇMESİNDEN ÖNCE HÂRİCÎLER HAKKINDAKİ GÖRÜŞÜ

Kaynaklarda geçen bilgiler, Ömer b. Abdülaziz'in hilâfet makamına gelmeden önce Emevîler'in Hâricîlere karşı politikalarını yanlış bulduğunu göstermektedir.

Ömer b. Abdülaziz, Hâricîlerin işledikleri suçları haksızlıklara karşı siyâsî bir tepki olarak görmüş ve Emevîler'in Hâricîleri ölümle cezalandırmalarını ağır bulmuştur.

Ömer b. Abdülaziz'in Medine valiliği yaptığı sırada Medine'nin barış ve esenlik yurdu olduğunu, daha önce belirtmiştik. O dönem Emevî valilerinin zulmünden, özellikle Irak valisi Hâccac'dan kaçan ve Medine'ye sığınan insanların arasında Hâricîler de vardı.²⁸⁰ Medine'ye sığınan insanların çoğunluğu dönemin Irak valisi Haccâc b. Yusuf'un zulmünden kaçan insanlardı.²⁸¹ Bu durum üzerine Ömer b. Abdülaziz halife Velîd'e bir mektup yazarak, *"Allah'ın yanında şirkten sonra en büyük günah haksız yere insanları öldürmektir. Senin valilerin insanları haksız yere öldürüyorlar, o valilerine yaz ki insanların suç işlediklerine dair aleyhlerinde bir delil bulunmadığı sürece insanları öldürmesinler."* diyerek Velîd'den bu haksızlığa son vermesini istemiştir. Ömer b. Abdülaziz'in mektubu üzerine halife Velîd, valileri uyarmıştır. Halifenin tüm valileri değil de sadece kendisini uyardığını zanneden Haccâc, bundan Medine valisi Ömer b. Abdülaziz'i sorumlu tutmuştur. Haccâc, haklılığını halifeye ispat etmek için, bir bedevînin Muâviye, Yezîd, Abdümelik ve Velîd'i kötileyen bir mektubunu delil olarak kullanmış ve onunla kendisini savunmuştur.²⁸²

Ömer b. Abdülaziz, Medine valiliği esnasında Hâricîler hakkında ki düşüncesini ifade etmemiş olsa da, Haccâc'ın zulmünden kaçanların çoğunluğunu Hâricîlerin oluşturması ve Ömer b. Abdülaziz'in bu insanlara Medine'nin kapılarını açmış olması onun Hâricîler hakkında ki düşüncesine dair ipucu vermektedir. Eğer Hâricîler Emevî iktidarına karşı isyanlarında haksız olsalardı onun gibi haksızlığa tahammülü olmayan bir insan Hâricîleri sahiplenmez onları Medine'de barındırmazdı. Ömer b. Abdülaziz'in onlara Medine'nin kapılarını açmış olması Emevî halifelerinin Hâricîlere karşı tepkilerini haksız bulduğunu gösterir.

Ömer b. Abdülaziz'in hilâfete gelmeden önce Hâricîlerin hakkında ki düşüncesini açıkça ortaya bir başka olayda şöyledir.

Ömer b. Abdülaziz, Halife Velîd'in yanında bulunduğu bir sırada Velîd'in bir gurup Harici ile diyaloguna şahit olmuştur. Şam'dan gelen gurup içerisinde bir Hâricî, halifenin huzuruna çıkarak Muâviye'nin, Yezîd'in zalim, Velîd'in ise zorba

²⁸⁰ İbn Abdi'l-Hakem, 114–116

²⁸¹ İbn Sa'd, V, 331; Taberî, VIII, 13; İbnü'l-Esir, IV, 526

²⁸² İbn Abdi'l-Hakem, 114–116

olduğunu söylemesi üzerine Halife Velîd, Hâricînin boynunun vurulmasını istemiştir. Bu karar hakkında Ömer b. Abdülaziz'e de fikrini soran Velîd'e Ömer b. Abdülaziz: *"Bu kararın yanlış olduğunu, Hâricîyi öldürmek yerine fikrinden vazgeçinceye kadar hapsedilmesinin daha doğru olacağını"* ifade etmiştir. Ömer b. Abdülaziz'in fikrine çok sinirlenen Velîd, onu tehdit etmiştir. Hatta oradakiler Velîd'in Ömer b. Abdülaziz'i öldüreceğini zannetmişlerdir.²⁸³ Bunun üzerine koltuğunu kaybetme korkusuna kapılan Halife Haccâc'ın da telkinleriyle Ömer b. Abdülaziz'i Medine valiliğinden azletmiştir.²⁸⁴

Valilik makamından olmak Ömer b. Abdülaziz'i Hâricîler hakkındaki düşüncesinden vazgeçirmemiştir. O, Süleyman b. Abdülmelik'in ölümünden sonra (99/717)²⁸⁵ halife olunca Hâricîler hakkında düşündüklerini aynen icraata koymuştur.

B. ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN HÂRICİLERE YÖNELİK SİYASETİ

1. Hâricîlere Mektup Yazması

Hâricîler, Emevî iktidarı boyunca devamlı surette isyan eden zümredir. Buna karşın Muâviye ile başlayan Emevî iktidarının Hâricîlere dönük politikalarında genel olarak bir değişiklik olmamıştır. Emevî halifeleri genelde Hâricîlere karşı sert politikalar izlemişlerdir.

Diğer Emevî halifelerin dönemine nazaran Hâricîler, Süleyman b. Abdülmelik döneminde sükûnet üzere kaldıkları için Süleyman b. Abdülmelik onlara fazla sert davranmamıştır. Fakat huruç etmemeleri için onları hep gözaltında tutmuş, huruç edenleri ise hapsedirmiştir.²⁸⁶

Ömer b. Abdülaziz'e kadar Emevî halifelerinin sert politikalarına paralel olarak, Hâricîlerin isyanları da devam etmiştir. Fakat Ömer b. Abdülaziz iktidara geldiğinde Hâricîler hakkında şöyle demiştir; *"Onlar, hakkı ararken batıla düşmüş ve sapıtmışlardır. Bu münasebet ile deliller getirilerek onların beyinleri*

²⁸³ İbn Abdi'l-Hakem, 116

²⁸⁴ Taberî, VII, 43; İbnü'l-Esir, IV, 577; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 195; Suyûtî, 89

²⁸⁵ Yâ'kubî, II, 301; Dineveri, 300; Taberî, VIII, 81; İbnü'l-Esir, V, 38; Mes'ûdî, III, 189; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 212–213; Suyûtî, 235

²⁸⁶ Suyûtî, 159

aydınlatılmalı ve onlar doğruya meylettirilmelidirler."²⁸⁷ Ömer b. Abdülaziz'in bu düşüncesini iktidara geldiğinde icraata döktüğünü görmekteyiz. Halife olduktan sonra adaleti ve dindarlığıyla meşhur olan Ömer b. Abdülaziz, bu amaçla Hâricîleri hakka davet edip onları ikna etmek için mektuplar yazmış ve mektuplarında kanıt olarak da Hâricîlerin görüşlerine delil olarak kullandıkları ayetlere sıkça yer vermiştir. Halifenin iktidara gelince Hâricîlere yazmış olduğu mektup, bunu en iyi şekilde örneklendirmektedir.

Ömer b. Abdülaziz halife olunca Hâricîlere bir mektup yazmış onları hakka ve sükûnete davet etmiştir. O, mektubunda Hâricîlere şöyle seslenmiştir: *"Allah'ın kulu Ömer'den isyan eden cemaate; Sizleri Allah'ın kitabına ve nebi (a.s)'in sünnetine davet ediyorum. Allah(c.c) Kur'ânda şöyle buyuruyor. "insanları Allah'a çağıran, salih amel işleyen ve Müslümanlardanım diyenden daha güzel sözlü kim olabilir"*²⁸⁸. *"Ey Muhammed onları hikmetle, güzel öğütle rabbin yoluna davet et ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Çünkü rabbin hidayette olanları ve hidayetten sapanları en iyi bilendir."*²⁸⁹ *İşlediğiniz büyük günah; kan dökme hususunda size Allah'ı hatırlatırım."*insanlara çalım satarak yurtlarından çıkararak ve Allah'ın yolundan men eden kâfirler gibi olmayın, Allah onların bütün yaptıklarını bilmektedir."²⁹⁰ *Hangi günah sebebiyle dinden çıkıyorsunuz, haram kılınmış kanı helal sayıyorsunuz, haram olan mala el koyuyorsunuz. Allah o ikisinden razı olsun Ebû Bekir ve Ömer'in günahları vardı, onların günahları onların tebaalarını dinden çıkarmış olsaydı, sizin babalarınız da onların cemaatindendi. Atalarınız sizin askerlere göstermiş olduğunuz sertliği göstermemişlerdir. Allah'a yemin ederim ki sizin için seçtiğimiz kişiden yüz çevirirseniz ahiret yurdunu ve Allah'ın rızasını umarak sizin kanınızı akıtırım. Zira Allah (c.c) şöyle buyuruyor"işte ahiret yurdu onu yeryüzünde tevazu sahibi olanlara veririz. Güzel sonuç günahlardan sakınanlarındır.*²⁹¹ *Eğer hoşunuza giderse size yapacağım nasihat budur. Eğer nasihatimi dikkate almayıp beni aldatırsanız şunu biliniz ki nasihat verenler hiçbir zaman aldatılmamıştır. Allah'ın selamı üzerinize olsun.*²⁹²

²⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, 140b; Fuat Kavukçu, *Emevîler döneminde Hâricî hareketleri*, Bursa, 1990, 92

²⁸⁸ Fussilet, 33

²⁸⁹ Nahl, 125

²⁹⁰ Enfâl, 47

²⁹¹ Kasas, 28/83

²⁹² İbn Abdi'l-Hakem, 70-71

Mektubunda Ömer b. Abdülaziz'in Hâricîleri ikna ederek fikirlerinden vazgeçirmeye çalıştığını görmekteyiz. Hâricîleri müfrit tavırları sebebiyle eleştirdiğini ve onlara karşı güç kullanmak istemediğini ama haddi aşarlarsa onlarla savaşağını bildirmekte olduğunu görmekteyiz.

2. Hâricîlerin İsyan Etmesi ve Ömer'in Tutumu

Ömer b. Abdülaziz'in, halife olunca Hâricîleri kılıçla susturmak yerine onlarla konuşarak ikna etmeye çalıştığını ve onlara karşı son derece hoş görülü davrandığını görmekteyiz. Bir gün birkaç Hâricî aniden halifenin huzuruna girmiş, halifenin yanında olanlar endişelenmişlerdir. O, ise Hâricîlere gayet sakin davranmış ve ikramda bulunmuştur. Onları gönderdikten sonra Halife, oradakilere dönüp: *"arkadaşını dağlamadan ilaçla tedavi edebiliyorsan asla dağlama"* diyerek katı tutumlu Hâricîlere karşı ılımlı davranacağını belirtmiştir.²⁹³

Yine hilâfetinin ilk günlerinde Hâricîlerden iki elçi gelerek halifenin bazı meseleleri açıklamasını ve adaletle hükmetmesini istemişlerdir. Halife fikirlerinden döndürmek için onlarla tartışmıştır.²⁹⁴

Halifenin Hâricîlere karşı ılımlı davranmasına rağmen Kûfe'de Hâricîler ayaklanmıştır.²⁹⁵ Kûfe'de Hâricîlerin ayaklandığı haberini alan Ömer b. Abdülaziz, Kûfe valisi Abdülhamid b. Abdurrahman b. Zeyd b. el-Hattab'a bir mektup yazarak, Hâricîleri kitabullah ile amel etmeye davet etmesini emretmiştir. Kendisi de ayetlerle dolu bir mektup yazarak valisi aracılığıyla onlara göndermiştir. Fakat Kûfe valisi Abdülhamid'in onca gayretine rağmen Hâricîler, bu uyarıları dikkate almamışlar ve isyan etmişlerdir. Bunun üzerine Kûfe valisi Abdülhamid, ordusunu isyan eden Hâricîler üzerine göndermiş fakat Hâricîler, Abdülhamid'in ordusunu mağlup etmişlerdir. Sonucun Ömer b. Abdülaziz'e ulaşması üzerine Halife, bu defa amcasının oğlu Mesleme b. Abdülmelik 'i isyan eden Hâricîler üzerine göndermiştir. Mesleme isyancıları mağlup ederek Ömer b. Abdülaziz dönemindeki ilk Hâricî isyanı bastırmıştır.²⁹⁶

²⁹³ İbnü'l-Cevzî, 140b

²⁹⁴ Kavukçu, 93

²⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 187; Taberî, VIII, 87

²⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 187

Olayın bu haliyle ifade edilmesi, iktidarı devralan Ömer b. Abdülaziz'in politikalarıyla seleflerinin politikaları arasında her hangi bir fark olmadığı anlamına gelir ki, buda halifenin yukarıda açıklamaya çalıştığımız anlayışına ters düşmektedir.

Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasından sonra ayaklanan ilk Harici gurupla alakalı farklı bilgilerde mevcuttur. Biz burada bu bilgileri de inceleyerek olayı biraz açmak istiyoruz.

Farklı kaynaklarda Ömer b. Abdülaziz'in isyan eden Hâricîlere elçi olarak Avn b. Abdullah b. Utbe'yi gönderdiğinden de bahsedilir.²⁹⁷ Halifenin elçisi Abdullah b. Utbe'nin Hâricîlerle yaptığı görüşme sonucu Hâricîler, Abdullah b. Utbe'ye isyanlarının gerekçelerini şöyle açıklamışlardır: *"Bizim Ömer b. Abdülaziz'e karşı isyan etmemizin sebebi, onun kendi soyuna lanet etmemesidir."* demişlerdir. Abdullah b. Utbe'nin durumu halifeye iletmesi üzerine Halife, Hâricîlerle savaşmaktan vazgeçmiştir. Bu rivayet bize şunu göstermiştir ki o da, Ömer b. Abdülaziz'in Hâricîlerle onların siyâsî ve dinî düşünceleri sebebiyle savaşmadığıdır. Halife, onların Müslümanların mallarını yağmalayıp, yol kesmeleri üzerine Kûfe valisine onlarla savaşmasını emretmiştir.²⁹⁸

Bu da halifenin Hâricîler hakkında ki düşüncesinin ispatı niteliğinde bir icraattır. Ömer b. Abdülaziz Hâricîler hakkında ki düşüncesi; *"hakkı ararken batıla düşmüş ve sapıtmış olmaları münasebeti ile onlara deliller getirilerek beyinleri aydınlatılmalı ve doğruya meylettirilmeli"* doğrultusunda idi.²⁹⁹ Halifenin bu düşüncesine binaen, sülalesine küfür etmediğini gerekçe göstererek ayaklanan Hâricîlere ordu gönderdiği düşünülemez. Çünkü böyle bir sebeple halifenin Hâricîlerle savaşmış olması Ömer b. Abdülaziz'in Onlar hakkında ki düşüncesiyle ters düşmektedir.

Oysa Ömer b. Abdülaziz, halife olmadan önceki bu düşüncesini halife olduktan sonra icrata dökmüş ve iktidara geldikten sonra isyan eden Hâricîlerin yol kesip haksız yere mal yağmalamaları üzerine³⁰⁰ onları Kurân'a davet etmiştir.³⁰¹

²⁹⁷ İbn Sa'd, V, 357; İbn Hacer, *Tehzib*, VIII, 171; Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmet b. Osman, *Târîh 'ul-İslâm ve Tabakâii 'l-Meşahir ve 'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut, 1993, VII, 357

²⁹⁸ İbn Sa'd, V, 358

²⁹⁹ Kavukçu, 92

³⁰⁰ İbn Sa'd, V, 358

³⁰¹ Taberî, VIII, 87; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 187

Hâricîlerin, Ömer b. Abdülaziz 'in, davetine uymamaları üzerine ordu gönderdiği onlarla savaştığının daha doğru olduğu açıktır.

İsyanın bastırılması akabinde bazı olaylar vardır ki; bunlar da Ömer b. Abdülaziz'in Hâricîlere karşı icraatlarında siyâsî davranmadığının göstergesidir. İbn Sa'd'ın belirttiğine göre savaş sonrasında Hâricîlerden bazı esirler alınmıştır. Ömer b. Abdülaziz, esir alınan Hâricîlerin mal varlıklarını inceletmiş onların gasp ettiği malları sahiplerine iade ettikten sonra; geriye kalan malları Hâricîlerin kendi ailelerine dağıtmıştır. Halife, alınan esirleri öldürmemiş, onların hapsedilmesini ve durumunda düzelme olanların serbest bırakılmasını emretmiştir.³⁰² Bu da halifenin Hâricîler hakkında ki düşüncesiyle örtüşmektedir.

3. Hâricîlerle Görüşmesi

Ömer b. Abdülaziz'in iktidarının ikinci yılında Hâricîler, ikinci defa ayaklanmışlardır. Yeşküroğullarından asıl adı Bistâm olan Şevzeb, Kûfe'de Cûhâ denilen bölgede çoğunluğu Rebîa'dan olan seksen atlı ile isyan etmiştir.³⁰³ Halife, acil olarak Kûfe valisi Abdurrahman b. Abdülhamid el-Kureyşî'ye bir mektup yazarak kan dökmedikleri sürece onlara saldırılmamasını, eğer kan dökmeye kalkışacak olurlarsa onlara karşı savaşılmasını emretmiştir.³⁰⁴

Burada da yine halifenin, olaya karşı ilk tepkisinin çok önemli olduğu kanaatindeyiz. Ömer b. Abdülaziz'in, Hâricîlerle diyalog kapısını açık tutarak sorunları çözüme ısrar etmiştir. İsyanların Müslümanların mal ve can güvenliğini tehdit etmediği sürece onlara sert muamele de bulunmayı uygun bulmamıştır.

Onun için Ömer b. Abdülaziz, Şevzeb'in isyan ettiği haberi kendisine ulaştığında validen onları takip etmesinin yanında, Şevzeb'e verilmek üzere bir de mektup göndermiştir. Halifenin mektubu üzerine vali Abdülhamid, olayı takip etmesi için Cerir b. Abdullah'ı Kûfeden iki bin askerle onları takip etmesi için görevlendirmiştir³⁰⁵. Vali, Halifenin gönderdiği mektubu da Şevzeb'e iletmek üzere Cerir'e vermiştir. Ömer b. Abdülaziz'in Şevzeb'e gönderdiği elçi ile alakalı olarak

³⁰² İbn Sa'd, V, 358-359

³⁰³ Taberî, VIII, 88; Mes'ûdî, III, 198

³⁰⁴ İbnü'l-Esir, V, 45

³⁰⁵ Taberî, VIII, 88; İbnü'l-Esir, V, 45

kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Mes'ûdî ve İbn Kuteybe Ömer b. Abdülziz'in Şevzeb'e Muhammed b. ez-Zübeyr el-Hanzali ile Avn b. Abdullah b. Utbe'yi gönderdiğini belirtmektedirler.³⁰⁶ İbn Abdi'l-hakem ise, Şevzeb'e sadece Hanzali'nin gönderildiğini belirtir.³⁰⁷

Ömer b. Abdülziz'in Şevzeb'e gönderdiği mektubunda geçen şu ifadeler, Onun sorunları diyalog ile çözmek istediğinin bir başka kanıtıdır. Halife: ” *Senin Allah rızası için ayaklandığını duydum. Oysa sen benden bu işe daha layık değilsin. Gel seninle tartışalım ve bu olayı karara bağlayalım. Eğer ben haklı isem sende diğer insanlar gibi bana itaat et; yok eğer sen bizden daha layık isen biz sana uyarız.*”³⁰⁸. Halifenin bu tavrı uslanmaz olan Hâricîlerde karşılık bulmuş ve seleflerine oranla Ömer b. Abdülziz dönemi sükûnet içerisinde geçmiştir.

Ömer b. Abdülziz'in mektubunu alan Şevzeb, duruma çok sevinip, memnun kalmış ve halifenin mektubuna cevaben bir mektup yazarak, iki adamını halifeye göndermiştir. Kaynaklarda geçtiğine göre bu iki kişiden birisi Beni Şeyban'ın mevlası olup, diğeri de Yeşkür'den birisidir.³⁰⁹ İbn Kesir'e göre ise Şevzeb halifeye bir heyet göndermiş onunla iki kişi görüşmüştür.³¹⁰ Şevzeb'in bizzat geldiğine dair de rivayet vardır.³¹¹ Fakat bu rivayet itibar görmemiştir.

Şevzeb'in adamlarının Ömer b. Abdülziz'e sordukları ilk soru, Hâricîlerin en hassas oldukları konu olan hilâfet meselesiyle alakalıdır. Ömer b. Abdülaziz, “*Hilâfete isteğiyle gelmediğini, isteği ve bilgisi olmadan önceki Emevî halifesi tarafından tayin edildiğini, fakat buna Hâricîlerden başka bir kimsenin de itirazı olmadığını ve eğer haktan yüz çevirir, hakkı ihlal ederse kendine itaat etmemelerini*” söyler.³¹² Ömer b. Abdülziz'in böyle konuşması Hâricîlerin üzerinde olumlu etki bırakmıştır.

Hâricîler halifeye, kendi soyuna lanet etmesi gerektiğini çünkü onların, zulümleri nedeniyle kâfir olduklarını belirtmişlerdir. Ömer b. Abdülaziz ise ”...*Anladım ki siz dünyayı istemiyor ahireti istiyorsunuz, fakat bu işte yanlış yola*

³⁰⁶ İbn Kuteybe, *el-İmame*, II, 273; Mes'ûdî, III, 198

³⁰⁷ İbn Abdi'l-Hakem, 108

³⁰⁸ Yâ'kubî, II, 307; Taberî, VIII, 88; Mes'ûdî, III, 129; İbnü'l-Esir, V, 45

³⁰⁹ Taberî, VIII, 88; İbn Kuteybe, *el-İmame*, II, 273; İbnü'l-Esir, V, 45

³¹⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 187

³¹¹ Kavukçu, 93

³¹² İbnü'l-Esir, V, 46

*düşmüşsünüz*³¹³.” diye cevap vermiştir. Kendi soyundan olanların günahkâr olduklarını bu konuda onları haklı bulduğunu fakat günah sahibi olanları lanetlemenin farz olmadığını belirtmiştir. Halife Hâricîlere, kendilerinin daha vahşi işler yaptıkları halde soylarını lanetlemezken, kendisinin namaz kılan, oruç tutan soyuna lanet edemeyeceğini belirtmiştir. Halife bu sözlerini şöyle delillendirmiştir: *”Resûlullah iman edip ikrarda bulunanları mü’min kabul ederdi. İmanına ters işler yapıp günah işleyenlere ise ceza uygulardı.”*³¹⁴ Hâricîlerden birisi halifenin bu konuda söylediklerini ve delillerini doğru bulduğunu belirtmiştir.³¹⁵

Halife gelen iki Hâricîye Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında ne düşündüklerini sorması üzerine Hâricîler, o ikisini hak üzere biliriz diye cevap vermişlerdir.³¹⁶

Halife, bu iki Hâricîye Abdullah b. Habbab’ı Hâricîlerin haksız yere öldürmelerinden haberleri olup olmadığını sormuş, onlar ise bu işten haberleri olduğunu belirtmişlerdir. Halife, öyle ise hiç kimseyi öldürmeyen haksız yere öldüren den beri midir? Diye sormuş, Hâricîler, hayır cevabını vermişlerdir. Halife, siz bunlardan beri misiniz? Diye sorar; Hâricîlerin hayır cevabını vermeleri üzerine. Ömer b. Abdülziz konuşmasını şöyle sürdürür: *”Sizler haksız yere insanları öldürenlerden beri değilsiniz, onları seviyorsunuz da ben neden dinî bir olan soyuma teberri edeyim. Sizler insanlardan Resûlullah istediklerini reddediyor, Resûlullah reddettiğini kabul ediyorsunuz. Allaha korkun! Resûlullah yanında emniyette olan sizin yanınızda korkuyor; Resûlullah yanında korkan sizin yanınızda emniyettedir. Kelime’i şahadet getiren sizlerden korkmaktadır. Fakat Resûlullah yanında Kelime-i şahadet getirenin canı, malı ve namusu emniyette idi. Şimdi bunu söyleyen siz katlediyorsunuz oysa diğer dine mensup olanlar sizin yanınızda emniyettedir.”*³¹⁷ Diyerek Hâricîlerle arasındaki konuşmayı bitirmiştir.

Halife ile Hâricîler arasında geçen konuşmaya baktığımızda, Ömer b. Abdülaziz, fiillerinin meşruiyetinin Kur’ân’a dayandığını iddia eden Hâricîlere, Kur’ân ayetlerini ve Peygamberimizin hadislerini delil olarak kullanarak Hâricîleri

³¹³ İbn Abdî'l-Hakem, 109; İbnü'l-Esir, V, 46; Mes'ûdî, III, 189

³¹⁴ Mes'ûdî, III, 126; İbnü'l-Esir, V, 46

³¹⁵ Kavukçu, 94

³¹⁶ İbnü'l-Esir, V, 47; İbn Abdî'l-Hakem, 109

³¹⁷ İbn Abdî'l-Hakem, 110; Mes'ûdî, III, 200; İbnü'l-Esir, V, 47

ikna etmeye çalışmıştır. Nitekim sonunda Ömer b. Abdülaziz'in diyalog çağrısının Şevzeb tarafından cevap bulması ve halifenin ayetleri ve hadisleri kullanarak Hâricîleri ikna etme çabası başarıya ulaşmıştır. Tartışma sonunda o iki Hâricîden Beni Şeyban'ın mevlası halifenin delillerini haklı bulduğunu belirterek halifenin yanında kalmıştır.³¹⁸ Diğer hâricî ise halifenin delillerini haklı bulduğunu, fakat arkadaşlarına danışmadan karar veremeyeceğini söyleyerek halifenin yanından ayrılmıştır.³¹⁹

Bu iki harici, Ömer b. Abdülaziz'e yukarıda ki konuların dışında kendisinden sonra hilâfete kimin geleceği hususunda da sorular sorarlar ve ona hilâfete Yezîd b. Abdülmelik'i getirmemesi gerektiğini söylerler ve bu hususu nasıl halledeceğini sorarlar.

Ömer b. Abdülaziz, bu konuda kararsız olduğunu, bu soruyu cevaplamak için kendisine üç gün süre vermelerini istemiştir.³²⁰ Bir başka rivayette ise; bu soru üzerine halife söyleyecek bir şey bulamayınca ağlamıştır.³²¹

Ömer b. Abdülaziz'in hâricîleri tüm konularda ikna ettiği halde veliahtlık konusunda yani, kendisinden sonra Yezîd b. Abdülmelik'i halife bırakma hususunda Hâricîlere cevap vermekte zorlanmıştır. Daha sonra Ömer b. Abdülaziz, bu konuda: "Yezîd'in durumu beni mahvetti, o konuda münakaşa ettim" demiştir.³²²

Ömer b. Abdülaziz her yönüyle dindar, hak ve hukuk adamıydı, başından beri veliaht sistemine karşı idi. Bunu biz, onu halife olarak bırakan Süleyman b. Abdülmelik'in vasiyetnâmesinde görmekteyiz.³²³ Ömer b. Abdülaziz'in kendisinden sonra oğlunu halife bırakmayacağını bilen Süleyman b. Abdülmelik, yazdığı vasiyetnâmede Ömer b. Abdülaziz 'den sonra oğlu Yezîd b. Abdülmelik 'in halife olmasını istemiştir. Ömer b. Abdülaziz ise Süleyman b. Abdülmelik 'in kendisini halife bırakmasından sonra durumu kabullenmemiş durumu halka arz ettikten sonra halkın kabul etmesi durumunda görevi kabul edeceğini belirtmişti. Nitekim de öyle olmuştur.³²⁴

³¹⁸ İbnü'l-Esir, V, 48

³¹⁹ İbn Abdi'l-Hakem, 111; Mes'ûdî, III, 201; İbnü'l-Esir, V, 48

³²⁰ Taberî, VIII,88

³²¹ İbnü'l-Esir, V,48

³²² İbnü'l-Esir, V,48

³²³ İbn Abdi'l-Hakem, 33-36; Yâ'kubî, III,43; Mes'ûdî, V,417-419; Suyûtî, 88

³²⁴ İbnü'l- Cevzî, 134b; İbn Hacer, *Tezhib*, VII, 477

Ömer b. Abdülaziz bu konuşmasıyla hâricîlerin üzerinde olumlu etki bırakmıştır. Ama halifenin hilâfet hususunda düşündükleri Mervânîleri rahatsız etmiştir.

4.Ömer b. Abdülaziz Dönemindeki Hâricî Guruplar.

Kaynaklarda Ömer b.Abdülziz döneminde yaşayan hâricîlerin görüş ve aidiyetlerine dair kesin bilgiler yer almamaktadır. Bunda ülke de hâkim olan adalet ve huzurun karşısında Hâricîlerin isyankâr tutumlarından vazgeçmeleri de etkili olmuştur. Ömer b. Abdülaziz dönemi Harici gurupları Kûfe ve Basra Hâricîleri diye ikiye ayırabiliriz. Bu iki gurup bir şekilde reaksiyoner tavırları yüzünden kaynaklarda geçmektedirler. Fakat bir de isimlendiremediğimiz ama Ömer b. Abdülaziz halife olduktan sükûnete çekikmiş olan Harici gurup vardır.

a. Basra Hâricîliği

Ömer b.Abdülziz döneminde Basra Hâricîlerinin sükûnet içerisinde yaşadıklarını görmekteyiz. Basra Hâricîlerinin, isyandan durmalarının birçok nedeni, Basra da mutedil olan hâricî guruplardan İbâdiye ve Sufriyye'ye mensup olan hâricîlerin daha yoğun olmaları ve halifenin icraatlarının yanı sıra, onun dindar kişiliğinin de mutedil olan Basra Hâricîleri üzerinde olumlu etki bırakmış olmasıdır.³²⁵ Bilhassa İbâdiler, aktif faaliyetlerinde asi bir tutum içerisinde olmayan ve reaksiyoner bir tavra ihtiyaç duymayan bir gurup olarak bilinmektedir.³²⁶ Basra İbâdilerinin imamı olan Ebû Ubeyde'nin Basralı Hâricîleri iyi idare etmesi ve Emevî idarecilere karşı ılımlı politikalar izlemiş olmasının da onların isyan etmemesinde etkili olduğunu söyleyebiliriz.³²⁷

Ebû Ubeyde, İbnü'l-Eş'as ayaklanmasına katıldığı için Haccâc b. Yusuf tarafından hapse atılmış, Haccâc'ın ölümüyle hapisten çıkan Ebû Ubeyde, Basra Hâricîlerinin lideri olmuş ve onları dikkatli bir şekilde yönetmiştir.³²⁸ Hatta Ömer

³²⁵ Taberî, VII,43; İbnü'l-Esir, V, 167; Watt, 31; Fığlalı, *İbadiye'nin Doğuşu*, 83

³²⁶ Watt, 34

³²⁷ Şemmahi, Ahmet b. Said b. Abdülvahid, *Kitebü's-Siyer*, Kahire, 1301, 82

³²⁸ Şemmahi, 84

b. Abdülziz iktidara gelince Ebû Ubeyd halifeye bir heyet göndermiştir.³²⁹ Bu heyet hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yer almamakla beraber, Halifenin Basra kâdılığına İbadî olan bir âlim, İyas b. Muâviye'yi atamış olması bu heyetin girişimleri sonucu olmuş olabilir.³³⁰

Bütün bunlar Basra Hâricîlerinin Ömer b. Abdülziz idaresini benimsemelerine neden olmuştur.³³¹ Zaten Basra Hâricîlerinin, Ömer b. Abdülaziz'den önce Abdülmelik b. Mervân döneminde de iyi ilişkiler içerisinde oldukları bilinmektedir.³³²

Halifenin ölümü Basra Hâricîliğini sarsmış ve Yezîd b. Abdülmelik'in sert tutumu Basra da yaşayan İbâdîlerin arasında ihtilalcı gurupların yeniden ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.³³³

b. Kûfe Hâricîliği

Kûfe Hâricîleri, Basra Hâricîlerine göre daha reaksiyoner ve hareketlidirler. Kûfe Hâricîleri, bu reaksiyoner tavırlarını Ömer b. Abdülaziz'in hilâfete gelişiyle de göstermişlerdir. Kûfe'de ayaklanan Hâricîlerin, müzmin ve katı tutumlarıyla tanınan ve Abdullah b. Zübeyr ile yaşadıkları görüş ayrılıkları akabinde bölündükten³³⁴ kısa bir süre sonra ortadan kalkan³³⁵ ve Ömer b. Abdülaziz döneminde de çok az sayıda olan Ezârîka koluna mensup olduklarını söyleyebiliriz. Gurup, Ezârîka adını kurucuları Nafi b. el-Erzak'tan almıştır. Nafi, Abdullah b. Zübeyr'in isyanında Hâricîlerin ona destek vermesine öncülük eden kişidir³³⁶. Ezârîka, Hâricî guruplar içerisinde en fanatik olan guruptur. Ezârîka'nın bu fanatizminin altında yatan neden, onların fiillerini dayandırdıkları çarpık fikirleridir. Bu guruba mensup olan Hâricîler, Kur'ân adına hareket ettiklerini iddia etmekle beraber, kendilerinden

³²⁹ Şemmahî, 92

³³⁰ Fığlalı, *İbadiye'nin Doğuşu*, 88

³³¹ Hodgson, I, 220

³³² Fığlalı, *İbadiye'nin Doğuşu*, 85

³³³ Fığlalı, *İbadiye'nin Doğuşu*, 88

³³⁴ Taberî, 42-43; İbnü'l- Esir, IV, 166-17

³³⁵ Fazlurrahman, 237-238; Çağatay-Çubukçu-Agâh, 51, Fığlalı ise diğer fırkaların yok olduğunu sadece İbadiye'nin kaldığını söyler. *İbadiye'nin Doğuşu*, 81

³³⁶ İbnü'l- Esir, IV, 166

olmayanları küfürle itham etmişler ve kanlarını helal saymışlardır. Bundan hareketle birçok Müslüman'ın canına ve malına kast edip öldürmüşlerdir.³³⁷

Kûfe Hâricîlerinin, Ömer b. Abdülziz'in iktidara gelmesiyle seleflerine lanet etmemesini bahane edip ayaklanmaları ve halifenin tüm iyi niyetli yaklaşımlarına karşın isyanlarına son vermeyip, Müslümanların can ve mallarına saldırımları Ezârîka'nın müzmin tavırlarıyla örtüşmektedir. Bundan dolayı Kûfe Hâricîlerini Ezârîka'dan sayabiliriz.

Ömer b. Abdülaziz döneminde isyanıyla meşhur olan Şevzeb ve adamlarının hangi guruptan olduğuna dair elimizde kesin bilgiler olmamaktadır. Bununla beraber; Kûfe Hâricîlerinden³³⁸ olan Şevzeb ve adamları, Kûfe Hâricîlerinin aksine ılımlı tavırlarıyla dikkat çekmişlerdir. Bu gurubun görüşleri bize bir tayin için yol göstermektedir. Şevzeb'in adamlarının Ömer b. Abdülaziz ile görüşmelerinden anlıyoruz ki onlar, ılımlı Hâricîler olarak tanımlanan Sufriyye'dendirler. Şöyle ki; Ömer b. Abdülaziz'in Şevzeb'in adamlarıyla konuşmasında, Hâricî liderlerden bahsederken Abdullah b. Vehb er-Rasibi'nin başkanlığında ayaklanan Hâricîlerle ilişkilerini sormaları üzerine o ikisi de biz de onlardanız demeleri bunların Sufriyye'den olduğunu göstermektedir.³³⁹

Ayrıca bu iki kişinin Ömer b. Abdülaziz ile konuşmalarından anladığımız kadarıyla Şevzeb gurubu; Halifenin nass ve vasiyet ile değil cemaatin icmasıyla olması gerektiğini savunmaları, idaricilerin işledikleri zulümler sebebiyle küfre girdiklerini belirtmeleri ve zulüm işleyen idarecilerin azlolunmaları gerektiğine inanmaları ve Hz. Ömer ile Hz. Ebû Bekir hakkındaki olumlu görüşleri bunların Hâricîlerin ılımlı kolu olan Sufriyye'den oldukları yönünde bize ipucu vermektedir.³⁴⁰ Sufriyye, Abdullah b. Zübeyir'in İsyandan sonra Nafi b. el-Ezrak'ın tavırlarını aşırı bulup ondan ayrılan İbn Saffar'ın etrafında toplanmış ılımlı bir Hâricî guruptur.³⁴¹ Abdullah b. Vehb er-Rasibi'ye uyanların tamamı Sufriyye'yi benimsemişlerdir.³⁴²

³³⁷ Taberî, 43; İbnü'l-Esir, IV, 167

³³⁸ Demircan, 145

³³⁹ İbn Abdi'l-Hakem, 109

³⁴⁰ İbn Abdi'l-Hakem, 109; İbnü'l-Esir, V,47;

³⁴¹ Şehristânî, I,159; Bağdadî, 65; Welhausen, 41

³⁴² Bağdadî, 66

Ayrıca bu gurubun, kılıçla değil, konuşarak anlaşabileceklerini düşünmeleri ve Müslümanların mal ve canlarına kast etmemeleri bunların birinci guruptan farklı olduklarını göstermektedir. Oysa Ezârika olarak belirttiğimiz birinci grup, Halifenin yaptığı tavsiyelere rağmen onu dikkate almamışlar yol kesip Müslümanların mallarını yağmalayarak canlarına kastetmeye çalışmışlardır.

Ayrıca Şevzeb gurubuna mensup olan Hâricîlerin, Ömer b. Abdülaziz'in ölümünden sonra onun hakkında “*Salih İnsan*“ demeleri nedeniyle bunların ılımlı Hâricî grup olan Sufriyye'nin Kûfe koluna mensup oldukları kanaatinin bizde hâsıl olmasına sebep olmuştur.

Kaynaklar, Ömer b. Abdülaziz döneminde onun âdil icraatları karşısında iktidara karşı isyanlarından vazgeçen bir başka Hâricî gurubun olduğundan da bahsederler. Bu Hâricî gurubun aidiyetine dair kaynaklarda kesin bilgiler olmamakla beraber, bu grup Halifenin âdil icraatları karşısında isyanlarından vazgeçmişlerdir.

Ömer b. Abdülziz, halife olduktan sonra Emevî valileri onun icraatlarını eleştiren mektuplar yazmışlardır. Halife, valilerin eleştirilerine rağmen adaleti uygulamada ki tutumundan vazgeçmemiştir. Halifenin Emevî valilerinden Ömer b. Velîd'in eleştirilerine cevaben:” *Aileni ve seni yetim, yoksul ve miskin hakkı olan ganimetlerden mahrum ettiğim için beni zalim olarak nitelendiriyorsun. Seni cahil ve liyakatsiz olduğun halde Müslümanların başına amir tayin eden kişi Allah'ın emrini terk ettiği için benden daha zalimdir. Çünkü sen insanlara zulüm ediyorsun. Sana ve babana yazıklar olsun! Kıyamet günü sizin davalarınız altından kalkamayacağınız kadar çoktur. Haccâc b. Yusuf'un Müslümanların kanını akıtmasına göz yuman ve Gara b. Şerik'i Mısır'a tayin eden benden daha zalimdir. Şunu bilesin ki Müslümanların hakkı olan mallar sizin elinizden alındı hak sahiplerine iade edildi.*³⁴³ Diye bir mektup yazarak Velîd'in, icraatlarına getirdiği eleştirileri cevaplamıştır. Hâlifenin bu mektubu bu Hâricî gurubun üzerinde olumlu bir etki bırakmıştır.

Bu guruba mensup hâricîler, gerek bu mektupta olduğu gibi halifenin âdil icraatlarından rahatsız olan Emevî valilerine taviz vermemesini ve gerekse Emevî valilerinin Müslümanların ellerinden zorla aldığı malları iade ettiğini gördükten

³⁴³ Acûri, 61

sonra aralarında istişare yaparak “*bizim bu insanla savaşmamız doğru olmaz*” diyerek isyanlarına son vermişlerdir.³⁴⁴

Bu gurubun tutumlarına baktığımızda Sufrilerin tutumlarıyla benzerlik göstermektedir. Fakat bunların Basra’da veya Kûfe’de yaşadığına dair kesin bir bilgi yer almamaktadır.

Sonuç olarak Ömer b. Abdülaziz döneminde ki Hâricî guruplar hakkında şunları söyleye biliriz. Ömer b. Abdülaziz döneminde Basra Hâricîleri Süleyman b. Abdülmelik döneminde olduğu gibi sakin durmuşlar, isyanları genelde Kûfe Hâricîleri çıkarmışlardır.

Onun döneminde genel olarak Hâricîlerin sakin durduklarını görmekteyiz. Kûfe’de Sufriler, Basra İbadiler ve Şevzeb gurubu onun döneminde ön plana çıkan ılımlı Hâricî gurplardır. Buna aidiyetini bilmediğimiz fakat, halifenin icraatlarını beğenen iktidara saygı gösteren gurubu da dâhil edebiliriz.

Ömer b. Abdülaziz’in iktidara gelmesiyle isyan eden ve Müslümanların mal ve can güvenliğini tehdit ettiği için halifenin savaşmak durumunda kaldığı Ezarika’da Ömer b. Abdülaziz döneminde ki bir başka Hâricî guruptur.

III. ÖMER B. ABDÜLAZİZ’İN HÂRICİLERE YÖNELİK SİYASETİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Sıffîn savaşından sonra siyâsî ve İtikadi bir güç haline gelen Hâricîler, Zalim yöneticiye karşı isyan etmek vaciptir³⁴⁵ inancından hareketle imkân ve fırsat buldukça meşru görmedikleri Emevî iktidarına karşı isyan etmişlerdir. Emevî iktidarı ise genel olarak Hâricîlere karşı çok sert ve acımasız şekilde tepki koymuştur. Emevî halifelerinin bu uygulamaları bu zümrenin hep diri kalmasına ve taraftar toplamasına yardımcı olmuşlardır.

Hz. Ali’den ayrıldıktan sonra durumdan şüphe edip tavırlarımdan vazgeçen Hâricîler, Muâviye’nin iktidara gelmesiyle “*Cihat için şüphe götürmeyecek bir ortam doğmuştur.*” diyerek Emevî iktidarına karşı isyan etmişlerdir.³⁴⁶

³⁴⁴ Acûri, 63

³⁴⁵ Şehristânî, 117; Demircan; 22

³⁴⁶ İbnü’l- Esir, III, 409

Emevîler döneminde Ömer b. Abdülaziz'e kadar belli başlı olaylar vardır ki bunlar Hâricîler hareketini tırmandırmıştır.

Muâviye'nin oğlu Yezîd b. Muâviye'yi veliaht olarak bırakması ve bunun akabinde yaşanan Kerbelâ faciası. Abdullah b. Zübeyir'in isyanında Kâbe'nin yakılması olayı Hâricîlerin Emevî iktidarına karşı isyanlarında haklı oldukları kanaatini pekiştirmiştir.

Muâviye'nin Basra'ya vali olarak atadığı Ziyâd b. Ebîhi ve onun oğlu Ubeydullah b. Ziyâd'ın katliamları sadece Hâricî olanları değil Hâricî olduğundan şüphelenen kişileri de öldürmeleri Hâricî isyanları tetiklemiş ve onların taraftar toplamsına vesile olmuştur. bir diğer olaydır. Ubeydullah b. Ziyâd döneminde gerçekleşen şu olay yukarıda ki sözleri en iyi şekilde örneklendirmektedir. Züht ve takvasıyla bilinen Hâricîlerden Ebû Bilal Mirdas, hiçbir isyana karışmadığı halde Ubeydullah'ın politikalarına tepki olarak isyan etmiştir. Ebû Bilal ve arkadaşları Ubeydullah'ın ordusunu mağlup edince; Ubeydullah b. Ziyâd bu kez Ebû Bilal'ın üzerine üç bin kişilik bir ordu gönderip onları Cuma namazı kılarken hiç acımadan katletmiştir.³⁴⁷ Ebû Bilal Mirdas'ın Hâricîlerin gözünde büyük bir kahraman olduğu halde öldürülmesi Hâricîlerin Emevî iktidarına karşı öfkelerinin zirveye çıkmasına sebebiyet vermiştir.³⁴⁸ Emevî halifelerinin Hâricîlere karşı politikalarında Ömer b. Abdülaziz'e kadar genel olarak bir değişiklik olmamıştır.

Ömer b. Abdülziz dönemine gelince, onun döneminde Hâricî isyanların yok denecek kadar az olmasında onun mütedeyyin şahsiyetinin icraatlarına yansımaları ve âdilâne politikalar ortaya koyması etkili olmuştur. Emevîlerin sert politikalarına karşı mizaçları gereği yılmadan karşı koyan³⁴⁹ Hâricîlere, Ömer b. Abdülziz, asla sert bir politika gütmemiş onlarla diyalog içerisinde olarak sorunları çözme yoluna gitmiştir. Halifenin bu tavrını içten benimseyip onu "*Salih insan*" olarak nitelendiren Hâricîler 'in onun döneminde isyanlarından vazgeçmişlerdir.³⁵⁰

Hâricî isyanları siyâsî suç olarak ele alan Ömer b. Abdülziz, bu suçu işleyen Hâricîleri ölümle cezalandırmayı uygun bulmamış ve bu isyanları sırasında

³⁴⁷ Taberî, 257; İbnü'l-Esir, IV, 94-95,

³⁴⁸ Kavukçu, 58

³⁴⁹ Fığlalı, "*Hâricîler*", XVI, 175

³⁵⁰ Taberî, VIII, 100; İbnü'l-Esir, V, 70

Müslümanların mallarına ve canlarına kast etmeyenlere dokunmamış, uyarılarına dikkate almayıp Müslümanların can ve mallarına dokunanları hapisle cezalandırmıştır.

Eğer Hâricîler Müslümanların mallarını gasp etmişlerse, gasp edilen malları sahiplerine iade ettikten sonra Hâricîlerin mallarını ailelerine teslim etmiş ve hapis de durumlarında düzelme olanları ise serbest bırakmıştır. Ayrıca hapiste olan Hâricîlerin ailelerine maaş bağlamıştır.. Halifenin bu politikaları Hâricîlerin üzerinde olumlu etki yapmıştır.

Ömer b.Abdülziz, halife olunca selefleri döneminde haksız yere alınan malları sahiplerine tevdi etmiştir. Halifenin bu icraatı Hâricîlerin isyanlarının bir gerekçesini ortadan kaldırmış, bu âdilâne tavır karşısında Hâricîler.”*bizim bu insanla savaşmamız uygun olmaz*”³⁵¹ diyerek isyan etmekten vazgeçmişlerdir.

Ömer b. Abdülaziz’in iş başına gelince halka zulümler yapmış olan valileri görevden alması, valiler tarafından en fazla zulme uğrayan zümre olan Hâricîleri memnun etmiştir.

Ayrıca Medine valiliği sırasında Haccâc b.Yusuf’un zulmünden kaçan Hâricîler için Medine’nin kapılarını açmıştı. Hâricîler, kendilerine valilik koltuğundan olma pahasına sahip çıkan bir insanın hilâfete gelmiş olması kanaatimizce Hâricîlerde bir vefa duygusu uyandırmıştır.

Halifenin devletin malî imkânlarını ayırım yapmadan tüm halkın istifadesine açması; Emevîler döneminin üvey evlat muamelesi gören zümresi Hâricîlerin, malî imkânlardan istifade etmesini sağlamış ve bu âdil uygulama Hâricîlerin halifeye itaat etmelerine vesile olmuş.

Ömer b.Abdülziz öncesi Emevî halifeleri genelde devlet idaresine atamalar yaparken asabiyetçi politikalar ortaya koymuşlar ve bir idarî görev alabilmek için Emevî olmak en önemli şart haline gelmiştir. Ömer b.Abdülziz döneminde ise asabiyetin yerini liyakat almış ve Emevî olmayanlar da idarî görevlere getirilmişler. Halifenin bazı yerlerde Hâricî olanlara da görevler vermiş, bu da yine Hâricîlerin halifeye itaat etmelerine vesile olan bir başka nedendir.³⁵²

³⁵¹ Acûri, 63

³⁵² Fığlalı, İbadiye’nin Doğuşu, 88

Ömer b. Abdülaziz, öncesi Emevî halifelerinin genellikle zevk ve sefahate düşkün yaşamaları ve devletin gelirlerini bu uğurda çarçur etmeleri diğer Müslümanların olduğu gibi Hâricîlerinde tepkisini çekmiştir. Fakat Ömer b. Abdülziz'in züht ve takvaya dayalı bir hayat sürmesi Hâricîlerin üzerinde olumlu etkiler bırakmıştır.³⁵³

Kısacası Ömer b. Abdülziz'in uyguladığı politikaların tamamı Hâricîler tarafından ihtiyaçların ve sorunların giderilmesi olarak algılanmış ve Ömer b. Abdülziz öncesi Emevî halifelerinin icraatları akabinde ortaya çıkan tedirginlik hali halifenin icraatları akabinde yerini huzur ve sükûnete terk etmiştir. Halifenin vefatı sonrası Şevzeb gurubunu takip etmekle görevlendirilen Kûfe valisi Abdülhamid, Yezîd b. Abdülmelik 'in gözünde itibar kazanmak için ilgili komutana Şevzeb'e saldırmasını emretmiştir. Halifenin yanına gönderdiği iki adamını beklerken saldırıya uğrayan Şevzeb; *"bunlar ancak bunu Salih inan ölünce yapabilirler"*³⁵⁴ diyerek Ömer b. Abdülziz döneminde ki durumlarını ifade etmiştir.

³⁵³ Fığlalı, *"Hâricîler"*, XVI, 173

³⁵⁴ Taberî, VIII, 100; İbnü'l-Esir, V, 68

III. BÖLÜM
ŞİA'YA YÖNELİK SİYASETİ

I. ŞİA

A. Şİİ'LİĞİN ORTAYA ÇIKMASI

Şîa, Hz. Peygamberin vefatından sonra hilâfetin Hz. Ali ve evlatlarına ait olduğunu ve bunu nass'ın tayin ettiğini iddia eden insanların oluşturduğu siyâsî gurubun adıdır. Şîa, yaygın olarak “*tarafdar, yardımcı, fırka*” anlamlarına gelir. Kurân'ı Kerimde'de muhtelif yerlerde “*fırka, bölük, tarafdar, birine uyan, yardım eden*” anlamlarında kullanılmıştır.³⁵⁵ Şîa, fırka olarak ortaya çıkışına kadar Arapça da tarafdar anlamında çok kullanılan bir kelimedir.³⁵⁶ Ancak kavram ilk defa Hz. Osman'ın öldürülmesi olayında Hz. Ali'nin tarafını tutanlar için “Şîatu Ali” şeklinde kullanılmasıyla kaynaklarda yer almıştır.³⁵⁷

Şîiliğin ortaya çıkmasıyla ilgili farklı görüşler ve rivayetler mevcuttur. Bazı âlimler Şîiliğin başlangıcını Hz. Peygamberin vefatından sonra Hz. Ali'nin meşrû halife olduğu iddiasıyla siyâsî bir hareket olarak ortaya çıktığını söylerler.³⁵⁸ Şîi kaynaklar ise Şîiliğin ortaya çıkışını Hz. peygamber dönemine dayandırır ve Ebû Zer el-Gıfari, Selman el-Farisi gibi sahâbileri ilk Şîiler olarak değerlendirirler. Bu kaynaklara göre sâhabî Hz. Peygamberin vefatını takiben Ali b. Talib'i hilâfete layık meşrû bir halife olarak gören sahâbiler ilk Şîi nüveyi oluşturmuşlar.³⁵⁹

Şîi olmayan araştırmacılarda Şîiliğin ortaya çıkmasıyla alakalı farklı görüşler belirtirler. Muhammed Ebû Zehra, Şîiliğin Hz. Osman döneminde propaganda için müsait bir zemin olan Mısırda ortaya çıktığını ve daha sonra kendisine Irak'ı yurt edindiğini belirtir.³⁶⁰ Bazı araştırmacılar ise Hz. Osman'ın öldürülmesiyle Müslümanların Ali ve Muâviye taraftarı olarak ikiye ayrıldığını ve böylece Ali taraftarların ilk Şîiler olarak zuhur ettiğini belirtirler.³⁶¹ Watt ise Şîiliğin Hz. Ali'nin hilâfeti esnasında bazı insanların Hz. Ali'ye gelip dostunun dostu düşmanın da

³⁵⁵ Mustafa öz, “Şîa”, ŞîA, Şamil Yayınları. İstanbul, 2000, 306; Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, 115; En'am, 159; Kasas, 15; Hud, 10; Meryem, 69

³⁵⁶ Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm mezhepleri*, 115

³⁵⁷ Şehristânî, I, 46

³⁵⁸ Ahmet Emin, 266

³⁵⁹ Öz, 307

³⁶⁰ M. Ebû Zehra, *İslâm'da Siyâsî ve İtikadî Mezhepler tarihi*, 52

³⁶¹ Welhausen, *Dinî ve Siyaset Partileri*, 89; Yaşar Kutluay, *İslâm'da İtikadî Mezheplerin Doğuşu*, Ankara, 1959, 53

düşmanı olduklarını belirtmeleriyle ortaya çıktığı görüşünü belirtir.³⁶² Fığlalı ise Şîliğin en erken Hz. Hüseyin'in Kerbelâ da şehit edilmesinden sonra, (65/684) siyâsî bir gurup olarak ortaya çıktığını söyler. Bu noktada “*Tevvabûn*” hareketini bunun ilk tezahürü kabul eder.³⁶³ Hasan Onat ise Şîliğin, hicri birinci asırdan sonra ortaya çıktığını belirterek rec'at, mehdilik, vasilik gibi fikirler etrafında şekillenmeye başlayan ve Ali b. Ebî Talib'in nass ile Hz. Peygamberden sonra imam tayin olduğunu kıyamete kadar da imamların onun soyundan çıkacağına inanan toplulukların müşterek adıdır. Onat'a göre Şîlik hicri birinci asrın sonlarına doğru çıkmıştır.³⁶⁴ Bütün bu olaylardan Şîa'nın ortaya çıkış zamanını kesin olarak ortaya koymasa da; kesin olan bir şey var oda bütün bu gelişmelerin Şîa'nın sistemleşmesine tesir ettiğidir.

İslâm tarihinde mezhebî oluşumların temelinde siyâsî sebepler yatar. Fakat siyâsî sebeplerle ortaya çıkan bu oluşumlar, zamanla taraftar toplama amacıyla dinî bir kisveye bürünürler. Şîa'nın ortaya çıkışı da siyâsîdir. Bu bakımdan Şîa'nın ortaya çıkışını Emevî-Haşimî mücadelesi açısından ele alabiliriz. Hz. Peygamberin vefat etmeden önce Hz. Ali hakkında övücü sözler söylemiş olması bazı sahâbîlerin Hz. Ali'ye daha fazla bir sempati duymalarına sebep olmuştur. Bu bağlamda Hz. Peygamberin vefatı sonrası bu insanlar, Hz. Ali'yi gerek ilmi, gerek kahramanlığı ve gerek peygambere yakın oluşu itibariyle hilâfete layık görmüş fakat Hz. Ebû Bekir gibi saygın bir sahâbînin iş başına gelmesi bu insanların arzularını bilinçaltına atmalarına sebebiyet vermiştir. Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e sonradan biat etmiş olması ve Hz. Ebû Bekir'e : “*Bizim bu işte (hilâfete) hakkımız olduğuna inanıyoruz, fakat siz bizden onu zorla aldınız*”³⁶⁵ demesi, Haşimîlerin ve Hz. Ali'ye sempati duyan Müslümanların onu halife olarak görmeyi arzuladıklarını göstermektedir. Hz. Ali'nin kendinden önceki üç halifenin siyâsî otoritesini tanımamasını hilâfetin onların hakkı olduğundan değil, Müslümanların onlara itaat etmesinden dolayıdır.

Hz. Osman döneminde de Hz. Ali'nin hilâfet arzusu biraz daha netleşmiştir. Bunun en büyük göstergesi ise Hz. Ali ile Hz. Osman arasında geçen şu konuşmadır. Hz. Ali Hz. Osman'a “*sen diyorsun ki, Beni Haşim hilâfeti ele geçirirse hilâfet bir*

³⁶² Watt, 46

³⁶³ Fığlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm mezhepleri*, 116

³⁶⁴ Onat Hasan, *Emevîler devri Şîi Hareketleri ve Günümüz Şiiği*, Ankara, 1993, 15-19

³⁶⁵ Taberî, *Târîhul-Ümem ve'l-Mülük*, thk. M.Ebû Fazl, Beyrut, trz, I-XI, 448

daha Beni Haşim dışında ki Kureyş'e geçmez oysa hilâfeti siz aranızda döndürüp dolaştırırsınız."³⁶⁶ Haşimîlerin hilâfet özlemini ortaya koyan bir diğer olayda şudur. Hz. Osman'ın şehit edilmesi üzerine Hz. Ali hilâfete geçince Hz. Hasan babasına" *ben insanların yüzünde bir burukluk, pişmanlık ve isteksizlik görüyorum*" der, babasına görevi iade etmesini ve insanların tekrar birliktelik içerisinde bağlılıklarını bildirmelerine üzerine hilâfeti kabul etmesini ister. Hz. Ali ise oğluna; "*Vallahi oğlum ben bana itaat edenlerle birlikte bana karşı olanlarla savaşırım, deden öldüğünden beri(halife olarak) isteniyorum*" demiştir.³⁶⁷ Bütün bunlar ve Hz. Peygamber hasta yatağında yatarken Hz. Ali ile Hz. Abbas arasında geçen konuşma Haşimîlerin Peygamberin vefatından sonra Yönetime talip olduklarını gösterir. Hz. Abbas Hz. Ali'ye: "*Resûlullah yanına girelim ve hilâfetin kimde olduğunu soralım, şayet bizde ise bilelim yok eğer bizde değil ise bize onlarla alakalı tavsiyede bulunur.*" demiş, Hz. Ali ise: "*Vallahi bunu Resûlullah'a sormayacağız şayet bizi bundan men ederse, insanlar bize bunu bir daha vermezler*" cevabını vermiştir.³⁶⁸ Haşimîlerin hilâfeti bunca arzularına karşın Hilâfeti elde edememeleri onların içlerinde bu özlemin büyümesine sebep olmuştur.

Haşimîlerin hilafet arzularını kamçılaman bir başka olay ise, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde Emevîler idarî kabiliyetleri sebebiyle önemli makamlara gelmişler. Hz. Ömer sonrası Hz. Osman'ın halife olması üzerine sonradan İslâm'a girmiş olan Emevî ailesine mensup bu kişilerin önemli makamlarda nüfuzları iyice artmıştır. En sonunda Emevî olan Muâviye'nin Haşimî olan Hz. Ali gibi bir sahibinin elinden hilâfeti almış olması Haşimîlerin arzularını alevlemiştir.

Emevî Haşimî mücadelesi Şîliğin oluşmasında temel nedendir. Bu mücadelenin Emevîlerin galibiyetiyle bitmiş olması ve Haşimîlerin verdikleri mücadelenin başarısızlığa uğraması onların hilâfet özleminin artmasına sebep olmuştur. Daha sonra yaşanan Kerbelâ faciası(65/684) ve akabinde ortaya çıkan Tevvabûn hareketi³⁶⁹ İmâmeti Hz. Ali'nin hakkı olduğu iddiasını ileri süren ve halife olarak Hz. Ali'yi görmek isteyen insanların kafalarında taşıdığı imam anlayışının itikada dönüşmesini sağlamıştır. Ve böylece Şîa sistemleşen siyâsî bir zümre olarak

³⁶⁶ Cevdet Paşa, I,396

³⁶⁷ İbn Kuteybe, *el-İmame*, I, 49

³⁶⁸ Buhârî, 64

³⁶⁹ Fığlalı, *İmamiyye Şiası*,109; Aycan,- Sarıçam, 33

ilk tezahürlerini ortaya koymaya başlamıştır.³⁷⁰ Onat, Şîliğin hicri birinci asırdan sonra ortaya çıktığına dair tespiti kanaatimizce doğrudur.³⁷¹ Yani tam manasıyla sistemleşmiş bir Şîa'dan bahsedebilmek ancak hicri birinci asrın sonlarından itibaren mümkündür.

B. ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN HİLAFETİNE KADAR ŞÎİLER

Hicri birinci asrın sonlarına kadar sistemleşmiş bir Şîi'likten bahsetmek imkânsızdır. Bundan dolayı Ömer b. Abdülaziz dönemi de dâhil ondan önceki Emevî halifeleri döneminde de sistemleşmiş bir Şîi faktörü olmadığından dolayı, biz bu bölümde Ömer b. Abdülaziz öncesi Emevî halifelerin Ali evladına ve Haşim oğullarına karşı muamelelerinden bahsedebiliriz. Zaten Hicri birinci asrın sonlarına kadar Şîi tabirinin kullanılmasında belirsizlik hâkim olup, bu dönemde Ali'nin hilâfete Muâviye'den daha fazla layık olduğunu savunular için, sadece taraftar anlamı taşıyacak şekilde "*Şîatu Ali*" tabiri kullanılmıştır. Bu tabir Ali-Muâviye mücadelesinde Ali taraftarlarını ifade etmekteydi. Ali-Muaviye mücadelesini Emevî-Hâşimî mücadelesi olarak ele alırsak, Emevî iktidarına yönelik muhalefetin Hâşimî kanadının Şîilik doğrultusunda değerlendirilmesine yol açmıştır.³⁷²

Bu dönem de genel olarak Şîliğin sistemli bir zümre olarak ortaya çıkışına zemin hazırlayan olayların cereyan ettiği bir dönemdir. Bu açıdan biz burada Ömer b. Abdülaziz'den önce Emevîler döneminde meydana gelen ve Şîliğin büyümesine katkıda bulunan olaylara değineceğiz.

Haşimoğullarının, Hz. Peygamber sonrası hilâfete talip olmalarına rağmen buna kavuşamamışlar fakat ilk üç Râşid halifenin liyakatleri sebebiyle sükûnet içerisinde duruma razı olmuşlar ve bu isteklerini ertelemişlerdir. Fakat Hz. Osman'ın vefatı sonrası bu hakkı kendilerinde görmüşlerdir.³⁷³ Haşimoğullarının bu özlemine karşın Muâviye'nin politik oyunlarla hilâfeti ele geçirmesi, Haşimoğullarının bu özlemini tutkuya dönüştürmüştür. Bu olay karşısında Hz. Ali evladı iki yönlü mücadele vermişlerdir. Birincisi fiziksel olarak fırsat buldukça Emevîler karşı isyan

³⁷⁰ Fığlalı, *Çağımızda İtikâdi İslâm Mezhepleri*, 137

³⁷¹ Onat, 15-19

³⁷² Onat, 141

³⁷³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I,49

etmişler, ikinci olarak ise Hz. Ali evladının hilâfete liyakati hususunda var olan fikirlerini güçlü delillere oturtmaya çalışmışlardır. Haşimîlerin faaliyetleri karşısında Emevîlerin de yaptırımları olmuştur. Fakat Emevîlerin uygulamaları Haşimîleri davasından vazgeçirmemiş tam aksine iyice kamçulamıştır.

Emevîlerin ilk halifesi Muâviye b. Ebî Süfyan Emevî-Haşimî mücadelesini tetikleyen birçok olaya imza atmıştır.

Muâviye, iktidarı ele geçirince Haşimoğullarını rencide etmek için hutbelerden Hz. Ali'ye sövme geleneğini başlatmış, bu olay Haşimîlerin Emevîler'e karşı nefretinin artmasından başka hiçbir şeye yaramamıştır. Bu olaya tepki gösterenler ise Muâviye'nin valileri tarafından acımaksızın öldürülmüştür. Muğire b. Şube'nin hutbede Hz. Ali'ye sövmesine tepki gösteren Hucr b. Adiy Muâviye tarafından ortadan kaldırılmıştır.³⁷⁴ Bu olay Ali taraftarlarının Emevîler'e karşı isyanlarında büyük destek sağlamıştır ve bütün Müslümanların gönlünde derin yaralar açmıştır.³⁷⁵

Muâviye, Hz. Ali'ye gönülden bağlı olan ve ona seven insanların yoğun olduğu yerlere acımasız valiler göndererek orada ki halkı cezalandırma yoluna gitmiştir. Irak'a Ziyâd b. Ebîhi'nin atanması bunun en büyük örneğidir. Irak halkının üzerinde Hz. Ali'nin etkisi bilen Muâviye buraya Ziyâd b. Ebîhi'yi vali olarak atamıştır. Ziyâd, icraatlarıyla Ali taraftarlarına karşı hep baskı uygulayıp insanların gönlünde Hz. Ali sevgisini silmeye çalışmış ve buda aksi bir etki yaparak insanların gönlünde Ali sevgisinin büyümesine sebep oluştur. Daha sonraki yıllarda buraya Haccâc b. Yusuf'un vali olarak atanması da bu politikanın diğer Emevî halifeleri tarafından devam ettirildiği gösterir.³⁷⁶ Ziyâd b. Ebîhi ve Haccâc b. Yusuf Emevî devletinin en eli kanlı valileridir. Bu da Emevîlerin muhalif olanlara karşı ne kadar acımasız davrandıklarının en büyük göstergesidir. Bu valiler icraatlarıyla sorunları çözmemiş tam aksine ayrılıkları tırmandırmıştır.³⁷⁷

Hz. Hasan'ın Muâviye ile anlaşması üzerine Haşimîlerin umudu haline gelen Hz. Hüseyin, abisinin yaptığı anlaşmayı onaylamasa da anlaşmaya uyarak Muâviye'nin ölümüne kadar sessiz kalmıştır. Babasının hilâfetiyle Kûfe'ye yerleşen

³⁷⁴ Ahmet Turan, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Sidre Yayınları, Samsun, 2000, 52

³⁷⁵ Taberî, VI, 76; İbnü'l-Esir, III, 414-472; Ebû Zehra, *Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, 42

³⁷⁶ Ebû Zehra, *Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, 145

³⁷⁷ Turan, 52

H. Hüseyin Hz. Ali'nin vefatıyla tekrar Medine'ye dönmüştür.³⁷⁸ Muâviye'nin Hz. Hasan'la yaptığı anlaşmaya uymayarak oğlu Yezîd'i halife olarak bırakması üzerine Hz. Hüseyin Yezîd'in halife olmasına karşı çıkarak ona biat etmemiştir. Emevîlerin olası saldırılarından kaçarak Mekke'ye gitmiştir. Hz. Hüseyin Mekke'ye yerleşince Kûfe'den kendisine birçok mektup gelmiştir.³⁷⁹ Hz. Hüseyin Kûfelilerin ısrarları karşısında amcasının oğlu Müslim b. Akil'i Kûfe'ye göndermiştir. Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd durumu öğrenince Kûfe'ye gelip, Müslim b. Akil'i öldürmüştür. Müslim, Hz. Hüseyin'e durumu bildirmesine karşın Mektup kendisine ulaşmadan Mekke'den çıkmış olan Hz. Hüseyin Şam'ın sadık kuvvetleri tarafından 10 Muharrem 680'de öldürülmüştür.³⁸⁰ Hz. Hüseyin'in Yezîd tarafından öldürülmesi Şîa'nın sistemleşmesi açısından büyük bir kırılma noktası olmuştur. Bundan sonra meydana gelen olaylar Şîa'nın teşekküllü bir mezhep olarak meydana gelmesine vesile olmuştur.³⁸¹

H. Hüseyin'in ölümü taraflı tarafsız tüm Müslümanların tepkisini çekmiş ve Haşimîlerin Emevîlere karşı nefretinin daha artmasına sebep olmuştur. Yezîd b. Muâviye, olası isyanların önüne geçebilmek amacıyla tedbirler almış ve Haşimîlerin üzerinde ki baskıları artırmıştır. Medine'de meydana gelen çarpışmalarda Medine yağmalanmış ve yüzlerce Müslüman ölmüştür.³⁸² Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de halifeliğini ilan etmesiyle Mekke'ye yürüyen Yezîd'in ordusu Kâbe'yi yakmıştır.³⁸³ Saltanatını korumak için hiçbir engel tanımayan Yezîd b. Muâviye'nin yaptıkları karşısında halkın Emevî iktidarına karşı nefreti iyice artmıştır.

H. Hüseyin'in Kerbelâ'da öldürülmesi ve akabinde Yezîd'in engel tanımayan icraatları halk arasında Hz. Ali evladına sevgiden öte bir acıma hissine dönüşmüş ve Hz. Ali evladının haklarını aramak ve hilâfeti Haşimoğllarına tevdi etmek amacıyla Tevvabûn hareketini başlatmışlardır. Emevî halifelerinin, Kûfe'lilerin gelirlerini azaltması, Hz. Ali hilafete gelince devletin başkentini Kûfe'den Şam'a alması ve Emevî iktidarının geçmişte ki olumsuz icraatları

³⁷⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 333

³⁷⁹ İbnü'l-Esir, IV, 20

³⁸⁰ Mes'ûdî, III, 70; İbnü'l-Esir, IV, 46-49; Ağırakça, *Ömer b. Abdilaziz*, 101iler

³⁸¹ Fığlalı, *İmamîyye Şiası*, 109

³⁸² Mes'ûdî, III, 79; İbnü'l-Esir, IV, 111; İbn Kesîr, VIII, 20

³⁸³ İbn Kesîr, VIII, 22

Kûfelilerin bu harekâta katılmalarında etkili olmuştur.³⁸⁴ Tevvabûn harekâtı mensupları üzerlerine yürüyen, Abdülmelik b. Mervân'a itaate çağırın Emevî valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın çağrısına uymamaları üzerine tamamı öldürülmüşlerdir.³⁸⁵

Tevvabûn harekâtından sonra meydana gelen diğeri olay ise Muhtârû's Sakafî isyanıdır. Hz. Hüseyin'in öldürülme olayı Emevî devletine karşı kin ve nefret etmesine sebep olduğı gibi, bunu istismar eden insanlar da olmuştur.³⁸⁶ Emevîlerin haksız yere hapse attırdığı Muhtârû's-Sakafî Emevîlere karşı isyanında bundan yararlanmış ve isyanına taraftar bulmak için bu işi istismar etmiştir.³⁸⁷ Emevîlerin haksız ve asabi uygulamalarından en fazla nasibini alan mevaliyi yanına alan Muhtârû's Sakafî isyanı Basra valisi tarafından bastırılmıştır.³⁸⁸

Muhtârû's Sakafî'nin isyanın kanlı bir şekilde bastırılmasıyla Şîiler h.67 yılından h.117 yılına kadar yer altına çekilmişlerdir. Bu dönemde Şîi isyanı olmamıştır. Yani Ömer b. Abdülaziz'in halifelik yaptığı dönem Şîilerin sükûnet dönemidir.

Emevî halifeleri, her daim en büyük tehlike olarak Haşimoğullarını görmüşler Haşimîlerin daha önce elde ettikleri haklara da el koymuşlar ve onları toplum huzurunda rencide etme yoluna gitmişlerdir. Buda toplumda ki huzursuzluğu artırmaktan ve kendilerine düşman toplamaktan başka hiçbir işe yaramamıştır.

Kısaca Emevî iktidarı boyunca sistemleşmiş bir Şîi faktörü olmasa da, bu dönem içerisinde meydana gelen birçok olay Şîiliğın sistemleşmesine zemin hazırlamıştır.

Bu olayları şöyle sıralaya biliriz;

1)Ali beytinin İmâmetinin haklılığını naslarla delillendirme yoluna gitmesi. Hz. Peygamberin Hz. Ali hakkında söylemiş olduğı bazı hadisleri bu yönde kullanması.³⁸⁹

³⁸⁴ Cabirî, Muhammed Abid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1987, 425; Ergin Murat, *Siyâsî ve İtikâdî Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü*, Basılmamış Doktora tezi, Urfa, 2000, 146

³⁸⁵ İbnü'l-Esir, IV, 185; Taberî, II, 568

³⁸⁶ Turan, 53

³⁸⁷ Taberî, II, 534

³⁸⁸ Watt, 54; Taberî, II,732

³⁸⁹ Watt, 66

2)Her üç halife döneminde de Haşimîlerin Hz. Ali'nin hilâfetini dillendirmiş olmaları. Yani hilâfetin Hz. Ali ve evladının olduğuna dair düşünce sahibi olan insanlar bunu hep güncel tutmaları.

3)Emevîlerin Muâviye'yle başlayan iktidarları boyunca Ali beytine baskı uygulamaları ve bunda aşırıya gitmeleri. Haşimîlerin devlet imkânlarından yoksun bırakılmaları.

4)Emevîlerin lüks yaşamları ve halktan kopuk bir yaşam sürmeleri ve devletin imkânlarını kullanmada kabile asabiyeti gütmeleri, Ali beytine karşı halkın sevgisini celbetmesi .

5) Tahkim olayında Hz. Ali'ye karşı cephe alan Hâricîlerin aşırıya giden davranışları ve Hz. Ali'nin bir Hâricî tarafından şehit edilmesi,³⁹⁰ Haşimîlerin imâmetin Hz. Ali'nin hakkı olduğuna dair fikrin sabitleşmesine ve Şîa'nın ortaya çıkışına hızlandırmıştır.

6) Muâviye'nin iktidara geliş şekli ve Hz. Hasan'ın feragatine karşın sözünde durmaması ve oğlu Yezîd'i yerine veliaht bırakması.

7)Muâviye'yle başlayan bir kötü gelenekle hutbelerden Hz. Ali'ye sövülmesi.³⁹¹

8)Hz. Hüseyin'in Kerbelâ da şehit edilmesi olayı ki bu olay Şîîliğin bir mezhep olarak teşekkülünün son kertesini oluşturmuştur. Bu olayla beraber Ali evladına karşı beslenen sevgi bir acıma hissine dönüştürmüştür. Akabinde ortaya çıkan Tevvabûn Hareketi ise Şîîliğin siyâsî bir ekol olarak ortaya çıkışının ilk tezahürünü oluşturmuştur.³⁹²

II. ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE ŞÎİLER

Daha öncede ifade olunduğu üzere, ilk Şîî fikirlerin hicri birinci asrın sonlarıyla ikinci asrın başlarında yavaş yavaş oluşmaya başladığı ve bunların sistemleşmiş fikirler olarak tezahür etmediği dikkate alınacak olursa,³⁹³ h.99 ile

³⁹⁰ Rayyis, 67

³⁹¹ Taberî, IV,76; İbnü'l-Esir, III, 414-472; Ebû Zehra, *İslâmda Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, 42

³⁹² Fığlalı, *İmamiyye Şiastı*, 109

³⁹³ Onat, 141-142

h.101 yılları arasında halifelik yapan Ömer b.Abdülziz döneminde ıstılahı anlamda bir Şîi'likten söz etmek imkânsızdır.

Hicri birinci asırda Şîa kavramının kullanılmasında belirsizlik hâkim olup, hilâfetin Hz. Peygamberden sonra nass ve tayinle Hz. Ali ve evladının hakkı olduğuna dair sistemli bir inanç mevcut değildir. Bu dönemde Hz. Ali ve evladının halife olmasını savunanlar için taraftar anlamında “Şîatu Ali” kavramı kullanılmıştır. Bu kavram ise Ali-Muâviye kavgasında Ali tarafını destekleyenleri ifade etmiş olup; Muâviye'nin iktidara gelmesinden sonra yıllarca uzayıp giden Emevî-Haşimî mücadelesinde, muhalefetin Haşimî tarafının Şîilik kavramı çatısı altında değerlendirilmesine yol açmıştır.³⁹⁴ İşte bu sebeple Ömer b. Abdülaziz döneminde teşekküllü bir Şîa'dan söz edilemezse bile ki dönem içerisinde Ömer b.Abdülziz'in icraatlarının muhatabı olanlar Ali taraftarı gelecekte Şîa'yı oluşturan zümrenin kökenini oluşturduğu için biz bu bölümde Şîatu Ali kavramı yerine Şîa kavramını kullanacağız.

A. ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN ŞİA'YA YÖNELİK SİYASETİ

1.Hz. Ali'ye Hutbelerden Hakaret Edilmesine Son Vermesi

Hz. Peygamberin vefatıyla beraber Haşimîlerin hilâfeti kendilerine layık görmeleri, buna üç Râşid halifeden sonra kavuşmuş olmaları ve Muâviye'nin asabi bir çıkışla Hz. Ali'ye savaş açması ve akabinde de hilâfeti ele geçirmesi Haşimîleri Emevî iktidarının mutlak muhalifi haline getirmiştir. İş böyle olunca da Emevîler, iktidarları için tehlike olarak gördükleri Hz. Ali taraftarlarını her daim kontrol altında tutmaya çalışmışlardır.³⁹⁵ Emevî halifeleri Hz. Ali ve taraftarlarına karşı sürekli psikolojik baskı ve hakaret politikalarının yanı sıra zulme varan uygulamalarda ortaya koymuşlardır.

Bu uygulamalardan biriside Emevî halifeleri tarafından Hz. Ali'ye karşı hakaret edilmesi meselesidir. Emevî devletinin ilk halifesi Muâviye ile başlayan

³⁹⁴ Onat, 14

³⁹⁵ Yiğit, “Emevîler”, DİA, XI, 88

gelenek³⁹⁶ Ömer b. Abdülaziz'e kadar uygulana gelmiştir. Hz. Ali'nin şahadetinden sonra halkın biat ettiği Hz. Hasan, hilâfeti anlaşarak Muâviye'ye bırakmış ve yaptığı anlaşma maddelerinden birisini de Hz. Ali'ye hakaret edilmeme olarak belirlemiştir.³⁹⁷ Fakat Muâviye verdiği sözde durmayarak Hz. Ali'ye hutbelerden hakaret geleneğini başlatmıştır.

Emevîler, Hz. Ali'yi hutbelerde rencide ederken Hz. Ali'nin adını direk kullanmak yerine “Ebû Turâb” diye onun lakabını kullanmışlardır.³⁹⁸ Emevîlerin Hz. Ali'nin ismini direk değil de lakabını kullanmalarının nedeni, Hz. Ali'ye yaptıkları hakareten dolayı gelecek tepkileri hafifletmektir.³⁹⁹ Öyle ki insanlar, Ebû Turâb'ın Hz. Ali olduğunu bilmedikleri için Ebû Turâb denilen kişinin asi bir insan olduğunu düşünmüşler ve sorulduğu zaman ondan nefret ettiklerini belirtmişlerdir.⁴⁰⁰

Uygulamanın mimarı Muâviye, kendinin başlattığı bu geleneğin valileri vasıtasıyla yaygınlaşmasını sağlamıştır.⁴⁰¹ Emevîler, Ebû Turâb diye hutbelerde hakaret edilen kişinin Hz. Ali olduğunun farkında varan ve duruma itirazda bulunanları ölümle cezalandırmışlardır. Kûfe valisi Muğire b. Şube'nin Hutbeden Hz. Ali'ye hakaret etmesi üzerine durumdan rahatsız olan Hucr b. Adiy⁴⁰² ve arkadaşları bu uygulamanın ilk kurbanları olmuşlardır. Muâviye'nin başlattığı bu uygulamanın mutlak takipçisi olan Kûfe valisi Muğire b. Şube'nin hutbeden Hz. Ali'ye hakaret etmesine tepki gösteren Hucr b. Adiy ve arkadaşları, Muğire b. Şube tarafından öldürülmüşlerdir.⁴⁰³

Ömer b. Abdülaziz'in uygulama ile ilişkisine gelince Ömer b. Abdülaziz, Hz. Ali'ye hakaret edildiğine ilk defa çocukluğunda şahit olmuştur. Şöyle ki Ömer b. Abdülziz, Medine de eğitimini sürdürürken Ubeydullah b. Abdullah'a gider, onun nasihatlerini dinlerdi. Ubeydullah, Ömer b. Abdülaziz'in Hz. Ali'nin aleyhinde konuştuğunu duymuştu. Ömer b. Abdülaziz onun yanına geldiğinde yüz çevirip

³⁹⁶ Taberî, VI, 76; İbnü'l-Esir, III, 414; Ebû Zehra, *İslâmda Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, 42; Sırma, 33; Aycan-Sarıçam, 74

³⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 1200

³⁹⁸ Toprağın babası, toprağa bulanmış kimse anlamındaki bu lakap, Hz. Ali'ye Hz. Peygamber tarafından verilmiştir. bkz., M. Yaşar, Kandemir, “*Ebû Turab*”, DİA, X, 243

³⁹⁹ Varol, M. Bahaüddin, *Emevîlerin Hz. Ali'ye Hakaret politikaları*, İstem, Yıl, 4, Sayı, 8, 100

⁴⁰⁰ Mes'ûdî, III, 45

⁴⁰¹ Varol, İstem, 92

⁴⁰² Konu hakkında geniş bilgi için bkz: H.Lammens, “*Hucr b. Adiy*”, MEBİA, V, 76; Nebi Bozkurt, “*Hucr b. Adiy*” DİA, XVIII, 277

⁴⁰³ Onat, 43; Turan, 52

namaza durdu. Ömer b. Abdülaziz oturup onu bekledi, selam verince Ömer b. Abdülziz'e öfkeyle dönüp baktı ve şöyle dedi: ''Allah'ın Bedir ehline kızmış olduğunu ne zaman duydun? Senin Hz. Ali hakkında ki düşüncen beni çok üzdü '' demesi üzerine; Ömer b. Abdülaziz hatasını anlamış : ''bu hatamdan dolayı senden ve Allahtan özür dilerim, vallahi bundan sonra Hz. Ali aleyhinde asla konuşmayacağım '' diyerek olayı noktalamıştır.⁴⁰⁴

Ömer b. Abdülaziz'in bu olaya bir başka şekilde de babası Abdülaziz b. Mervân'ın⁴⁰⁵ valiliği esnasında şahit olmuştur. Babası Abdülaziz b. Mervân'ı hutbede dinleyen Ömer b. Abdülziz, babasının Hz. Ali'ye hakaret edildiği yere geldiği zaman kelimeleri diline doladığını görmüş ve bunu babasına sormuştu. Babası ise '' İnsanlar Hz. Ali hakkında bildiklerimizi bilselerdi etrafımızdan dağılır giderlerdi '' demiştir.⁴⁰⁶

Ömer b. Abdülziz'in bu iki olaydan sonra Hz. Ali hakkında ki kanaati değişmiştir. Emevî halifeleri ve valilerinin hutbelerden Hz. Ali'ye hakaret etme geleneğinin Müslümanların gönlünde kanayan bir yara olduğunu bilen Ömer b. Abdülaziz, halife olunca bu yanlışa son vermiştir. Ömer b. Abdülziz halife olduktan sonra ilk cuma hutbesine çıkınca âdil ve takva sahibi halife halkın merakla bekleyişi karşısında hutbenin sonunda Hz. Ali'ye hakaret edildiği yere gelince günümüzde de hutbelerden sonra devam eden bir uygulamayı icra etmiş, Nahl süresinin doksanıncı ayetini okuyarak hutbesini bitirmiştir.⁴⁰⁷ Ömer b. Abdülaziz, valilere de bir genelge göndererek hutbelerden Hz. Ali'ye hakaret etme olayına son verilmesini istemiştir.⁴⁰⁸ Genelgesini dikkate almayan valilerini şiddetli bir şekilde uyararak genelgeye uyulması noktasında taviz vermemiştir. Bu konuda bir örnek vermek gerekirse Ömer b. Abdülaziz, Basra valisi Adi b. Ertad'ın⁴⁰⁹ Hz. Ali'ye hakaret ettiği haberi kendisine ulaşınca valiye bir mektup yazarak: '' Senin Hz. Ali'ye hakaret ettiğin haberi geldi. Sen ne kötü adamsın, eğer böyle yaparsan seni azlederim '' demiş ve Adi b. Ertad'ı tutumundan vazgeçirmiştir.⁴¹⁰

⁴⁰⁴ Keskin, IX,314

⁴⁰⁵ İsmail Yiğit, '' Abdülaziz b. Mervân'', DİA, I, 192

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esir, V, 115; H.İbrahim, I, 417

⁴⁰⁷ Mes'ûdî, III, 190; İbnü'l-Esir, V, 43; Suyûtî, 243

⁴⁰⁸ İbnü'l-Esir, V, 42; İbn Sa'd, V, 393; Mes'ûdî, III, 190; Suyûtî, 243; İbnü'l- Cevzî, 255

⁴⁰⁹ Ali Yardım, '' Adi b. Ertad'', DİA, I, 379

⁴¹⁰ Varol, İstem, 99

Emevîlerin başlattığı bu uygulama Emevî karşıtlığının besleyen en önemli sebeplerden birisidir.⁴¹¹ Uygulama Emevî iktidarına duyulan nefretin zirvesine çıkmasına sebep olmuştur. Emevî iktidarının halk desteğini kaybetmesinin nedenlerinden birisi olduğu gibi aynı zamanda Şîliğin de teşekküllü bir mezhep olarak ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.

Ömer b.Abdülziz ise bu uygulamaya son vererek Hz. Ali evladını rencide eden manevi bir zulmü sona erdirmiştir. Halifenin bu uygulaması Emevî iktidarının mutlak muhalifi Hz. Ali taraftarlarının Emevî devletiyle yakınlaşmasına ve halifeye itaat etmelerine vesile olmuştur.

2. Fedek Arazisini Ali Evladına İade Etmesi

Ümeyyeoğullarının iktidara gelmeleriyle Haşimoğulları ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmeye başlamış, Emevî halifeleri, iktidarlarının mutlak muhalifi Haşimîlere sürekli baskı uygulamışlar ve onların kazanılmış haklarını da ellerinden almışlardır. Bu haklardan biriside Fedek arazisidir.

Fedek arazisi fey⁴¹² olarak kazanılmış olmasından dolayı, mülkiyeti Hz. peygambere aitti. Hz. Peygamber, buranın gelirini Kur'ân-ı Kerimde fey ilgili ayete⁴¹³ binaen buranın gelirini üçe ayırarak; üçte birisini ailesine, üçte birisini arazide çalışan işçilere, üçte birisini de yolcu ve misafirlere sarf etmiştir.⁴¹⁴

Hz. Peygamberin vefatına kadar bu şekilde kullanımına devam edilen Fedek arazisi, Hz. Peygamberin vefatıyla Hz. Ebû Bekir tarafından beytül-mâl'e dâhil edilmiştir. Hz. Peygamberin vefatından sonra gerek peygamberimizin hanımlarının ve gerekse kızı Fatıma'nın halife Hz. Ebû Bekir'den bazı istekleri olmuş ve Hz. Peygamberin Fedek'teki hisselerinden pay istemek üzere Hz. Osman'ı Hz. Ebû Bekir'e göndermişlerdir. Fakat Hz. Ebû Bekir Hz. Fatıma'nın bu isteğini "*Biz peygamberler miras bırakmayız, bizim bıraktığımız sadakadır.*" Hadisini delil göstererek reddetmiştir. Bunun üzerine Hz. Fatıma bu isteğinden vazgeçmiştir.⁴¹⁵ Hz.

⁴¹¹ Varol, İstem, 102

⁴¹² Mustafa Fayda, "Fey", DİA, XII, 511-512

⁴¹³ Haşr, 59/ 7

⁴¹⁴ Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, Gonca Yayınevi, İstanbul, 1987,I,458-II; Hüseyin Algül, "Fedek Arazisi", DİA, 1995, XII, 294

⁴¹⁵ Algül, *Fedek Arazisi*, DİA, XII, 294

Ebû Bekir'in vefatından sonra Hz. Ömer'in Fedek arazisini Fatıma'nın mirasçalarına vermek istemesi fakat Hz. Ali ile Hz. Abbas arasında anlaşmazlık çıkması üzerine vazgeçmesinin dışında Fedek arazisinin kullanımında başka bir değişiklik olmamıştır.

Râşid halifeler döneminden sonra iktidar Ümeyyeoğullarının eline geçince birçok şeyde olduğu gibi Fedek arazisinin kullanımında değişiklik yapıldı. Râşid halifelerin peygamber mirası olan bu arazinin gelirini ayette belirtilen doğrultuda kullanımından sonra Muâviye, bu arazinin kullanım hakkını beytül-mâl'den alarak Mervân b. Hakem⁴¹⁶ şahsına vermiştir. Böylece arazi Emevîlerin özel mülkü haline gelmiş oldu.⁴¹⁷ Mervân burayı iki oğlu arsında Abdülmelik ile Abdülziz arasında pay etmiştir. Fedek arazisi Abdülaziz'den oğlu Ömer b. Abdülziz'e, Abdülmelik ten ise iki oğlu Süleyman ve Velîd'e kalmıştır. Velîd ve Süleyman'ın halifeliği esnasında burayı Ömer b. Abdülziz'e vermesiyle arazinin tamamı Ömer b. Abdülziz'e geçmiş oldu.

Ömer b. Abdülaziz halife olunca, kendinden önceki Emevî halifelerinin Müslümanların ellerinden zorla aldıkları malları beytül-mâl'e devrettiğine daha önce değinmiştik.⁴¹⁸ Bu bağlamda Ömer b. Abdülaziz Emevî halifeleri tarafından zorla ellerinden toprakları alınan insanların topraklarını iade etmiştir. Topraklarına el koyup ta sahiplerine iade ettiği kişilerden biriside, Süleyman b. Abdülmelik'in oğludur. Küçük yaşta olmasına rağmen ölmeden önce halife Süleyman b. Abdülmelik oğluna verimli toprakları tapu ettirmişti. Ömer b. Abdülziz, sahte tapuları tahsis ettirdikten sonra Süleyman b. Abdülmelik'in oğlunun elinde olan toprağın kendisine ait olmadığını görünce toprağa el koyarak sahibine iade etmiştir.⁴¹⁹ Halife, toprağı gasp edilen insanların sadece toprağını değil, toprağın Emevîlerin elinde olduğu süre boyunca toprak sahibinin zararını ve toprağını istemek üzere huzuruna gelmek için yaptığı masrafları dahi ödemiştir.⁴²⁰

Kendine Emevîlerden geçen bütün malları iade ettikten sonra Ömer b. Abdülaziz'in elinde bir tek Fedek arazisi kalmıştı. Fedek arazisinin kendine nasıl

⁴¹⁶ Mervân b. Hakem için bkz. Ünal Kılıç, "Mervân b. el-Hakem", M.Ü.S.B.E., İstanbul, 1995

⁴¹⁷ Belâzürî, 44

⁴¹⁸ İbn Sa'd, V, 342; İbnü'l- Esir, V, 64; İbnü'l- Cevzî, 160; Suyûtî, 232

⁴¹⁹ İbnü'l- Cevzî, 164

⁴²⁰ İbn Abdi'l-hakem, 60

geçtiğini araştıran halife, arazinin kendine haksız olarak intikal ettiğini anlayınca Fedek arazisini beytül-mâl'e iade etme kararı almış ve orada bulunanlara *"Şahit olunuz ki bu mülkü eski haline döndürüyorum"* diye ilan etmiştir.⁴²¹

Bir başka kaynakta ise; Ömer b. Abdülaziz'in Medine valisi İbn Amr Hazm'a bir mektup yazarak, *"Fedek arazisi hakkında edindiğim bilgiler doğrultusunda şuan burası benim arazimmiş gibi görünse de, buranın benim olmadığı anlaşılmıştır. Burasını ben Râşid Halifeler döneminde ki konumuna çevirmek istiyorum. Bu mektup sana varır varmaz arazinin idaresini güvenilir birilerine ver ki orayı hakkı ile korusun"* diyerek Fedek arazisini beytül-mâl'e devretmiştir.⁴²²

Yâ'kubî ise, Ömer b. Abdülaziz'in arazinin gelirini Hz. Fatıma'nın torunlarına verdiğini aktarmaktadır.⁴²³

Ömer b. Abdülaziz, Fedek arazisini böylece elden çıkardıktan sonra, arazinin gelirlerinin Haşimoğullarının arasında eşit bir şekilde dağıtılması için emretmiştir. Ömer b. Abdülaziz'in bu uygulaması Emevîlerin ekonomik ambargosu altında maddi sorunlar yaşayan Haşimîleri çok memnun etmiştir. Fatıma binti Hasan, Ömer b. Abdülaziz'e bir mektup göndererek; Haşimîlerin aç olanını bununla doyurduğunu, çıplak olanını bununla giyindirdiğini ve bu durumdan Haşimîlerin çok memnun olduklarını Halife'ye iletmiş, Ömer b. Abdülaziz ise bundan çok mutlu olmuştur.⁴²⁴

4. Ömer b. Abdülaziz'in Muhammed el-Bakır ile Görüşmesi

Ömer b. Abdülaziz, döneminde Şîliğin henüz teşekküllü bir mezhep olmaması ve Ömer b. Abdülaziz'in Emevî iktidarıyla Ali evladının yaşadıkları sorunları halletmesinden dolayı Ali evladıyla Emevî iktidarı arasında ki sürtüşme yerini sükûnete bırakmıştır. Dolayısıyla daha önceki Emevî halifeleri döneminde Şîî olduğunu bile belirtmekten korkan insanlar halifeyle diyalog içerisinde olmuşlardır.

⁴²¹ İbn Abdi'l-Hakem, 61; Belâzürî, 45; İbnü'l-Cevzî, 160; İbnü'l-Esir, V, 63; Suyûtî, 232

⁴²² İbn Sa'd, V, 388

⁴²³ Ya'kubî, III, 48

⁴²⁴ İbn Sa'd, V, 389

Kaynaklar, Ömer b. Abdülziz'in hilâfette bulunduğu yıllarda yaşayan⁴²⁵ İmâmiyye Şîasının beşinci imamı olarak kabul edilen, Muhammed el-bakır b. Zeynelabidin⁴²⁶(57/114) ile görüştüğüne dair bilgiler aktarmaktadırlar. Muhammed el-Bakır'ın halife hakkındaki düşüncesi dönem içerisinde yaşayan Şîî unsurların halifeye saygı duyduklarını göstermesi açısından önemlidir.

Muhammed el-Bakır, yanında bulunan bir kişiyle beraber Ömer b. Abdülziz'in yanına gelerek Halifeyle hilâfete gelmesine dair bazı sorular sormuş ve Ömer b. Abdülziz'den beklediği cevabı alınca halifenin kendisinden öncekilerden daha hayırlı olduğunu belirterek onun yanından ayrılmıştır.⁴²⁷

Muhammed el-Bakır, gerekse Ömer b. Abdülaziz'in Hz. Ali'ye hutbelerden hakaret edilmesine son vermesinden ve Fedek arazisini Ali evladına iade etmesinden dolayı, onun hakkında: *"Her kavmin seçkin bir kişisi vardır, Ümeyyeoğullarının seçkin kişisi de Ömer b. Abdülaziz'dir. O, kıyamet günü Ümeyyeoğullarından ayrı olarak hasrolunacaktır."* dediği kaynaklarda geçmektedir.⁴²⁸

4. Ali Evladına Yardımda Bulunması İçin Medine Valisine Mektup Yazması

Ömer b. Abdülaziz, gerek Hz. Aliye hutbelerden hakaret edilmesine son vermesi ve gerek Fedek arazisini Ali evladına iade etmesinin dışında onun, Ali evladına dönük başka uygulamaları vardır. Emevîlerin asabiyete dayalı politikaları sonucu genelde Arap olmayanların, Araplar içerisinde de Emevî olmayanların devlet imkânlarından yoksun bırakılmaları ve buna karşın Emevî halifelerinin lüks içerisinde yaşıyor olmaları ayrılıkları tetikleyen olayların başında gelmektedir. Bu adaletsiz uygulamaların farkında olan Halife, ekonomik sorunları düzeltmeden insanların itaatini kazanmanın imkânsız olduğunu düşünmekteydi. Emevî Halifeleri tarafından en fazla mağdur edilen grup ise Hz. Ali evladıydı. Hz. Ali evladının

⁴²⁵ Abdalbaki, Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîilik*, İstanbul, 1997, 411

⁴²⁶ İbnü'l-Esir, V, 180; Fığlalı, *Çağımızda İtikâdi İslâm Mezhepleri*, 140

⁴²⁷ Ezdî, Ebû Muhammed, *Tarih 'ul-Mevsıl*, Kahire, 1967, 5

⁴²⁸ İbnü'l-Esir, V, 62; Suyûtî, 260

fakirlik içerisinde olduğunu Fatıma binti Hasan'ın Fedek arazisinin kendilerine halife tarafından iadesi ⁴²⁹akabinde Ömer b. Abdülaziz'e yazdığı mektuptan anlamaktayız.

Fedek arazisinin Haşimîlerin ekonomik durumunda iyileşme sağladığı muhakkaktır. Halife bunun yetersiz olduğunu düşünmüş olmalı ki; Medine valisi Ebû Bekir İbn Muhammed Amr b. Hazm'a bir mektup göndererek, Hz. Ali evladına onbin dinar verilmesini emretmiştir. ⁴³⁰ Bu yazışma esnasında Medine valisi ile Halife arsında ki diyalog, Halife'nin Ali evladının ekonomik durumunun düzeltilmesi hususunda ne kadar hassas davrandığını göstermektedir. Medine valisi mektubu alınca Halife'ye: "Ali evladı şuan çeşitli Kureyş kabileleri arasında dağılmış durumdalar hangisine yardım edeyim?" diye yazdığında; halife, "Eğer sana bir koyun kes dediğimde bana siyahı mı keseyim, yoksa beyazı mı keseyim, diye mi soracaksın? Mektup sana ulaşır ulaşmaz Ali evladına hemen onbin dinar yardımda bulun, Zaten uzun zamandır haklarından mahrum bırakılmışlardır." Diyerek kesin emir vermiştir. Ali evladını Ömer b. Abdülaziz'in bütün bu tavırlarından son derece memnun olduklarını halifeye iletmışlerdir. Ömer b. Abdülaziz ise; "durumunuzu bundan öncede biliyordum, işbaşına gelince doğru olanın bu olduğuna karar verdim" demiştir. ⁴³¹ Bütün bu uygulamalar Hz. Ali evladı ile Emevî iktidarı arasında ki sürtüşmeyi Ömer b. Abdülaziz döneminde tamamen durdurmuş ve belki Emevî iktidarına değil ama onların halifeye saygı duymalarını sağlamıştır. Muhammed el-Bakır'ın: "Her kavmin seçkin bir kişisi vardır, Ümeyyeoğullarının seçkin kişisi de Ömer b. Abdülaziz'dir. Ömer b. Abdülaziz kıyamet günü Ümeyyeoğullarından ayrı olarak hasrolunacaktır." Sözü de onun icraatlarının Haşimoğullarını ne kadar memnun ettiğini göstermesi açısından önemlidir. ⁴³²

III. HAŞİMOĞULLARININ ÖMER B. ABDÜLAZİZ İLE İLGİLİ TUTUMLARI

Ömer b. Abdülaziz, Emevî iktidarı boyunca Haşimoğullarına karşı yapılan haksızlıkları tasvip etmemiştir. İktidara geldikten sonra Emevî iktidarının ihlal ettiği

⁴²⁹ İbn Sa'd, V, 389

⁴³⁰ İbn Sa'd, V, 388; Mes'udi, III, 192

⁴³¹ İbn Sa'd, V, 392

⁴³² İbnü'l-Esir, V, 62; Suyûfî, 260

bu haksızlıkları telafi etmesi, zor durumda olan memnun etmiştir. Gerek Fatıma bint Hasan'ın ve gerek ise Muhammed el-Bakır'ın ifadelerinden bunu anlamaktayız. Bunların dışında dönemin meşhur şairleri Ömer b. Abdülaziz'in bu icraatlarını öven şiirler yazmışlardır.

Dönem içerisinde yaşayan Ömer b. Abdülaziz'in Haşimoğullarına dönük olumlu politikalarından memnun olup Halife'yi öven şiirler yazan Kümeýt,⁴³³ şiirlerinde Ümeyyeoğullarının kötü idareciler olduklarını belirterek onları eleştirip kötülerken, Haşimîleri ise övmektedir. Kümeýt, Emevî halifelerini eleştirirken eleştirdiği Emevî halifelerinin isimlerini sayarken Ömer b. Abdülaziz'i onlardan ayırmaktadır.⁴³⁴ Kümeýt'in Ömer b. Abdülaziz'i icraatları sebebiyle şiirlerinde halifeyi övmesine karşın, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den hoşlanmamasına karşın onlara hakaret etmemesi onun Şîliğinin hilâfete Ümeyyeoğullarının yerine Haşimoğullarının geçmesini istemekten ibaret bir taraftarlık olduğunu söyleyebiliriz.

Halifenin Ali evladına yönelik uygulamalarını öven diğer bir kişi de dönemin ünlü şairi de, Kuseyyir Uzze'dir.⁴³⁵ Uzze'nin şiirlerinde Ömer b. Abdülaziz'i övmekle beraber Kümeýt'in aksine Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i şiirlerinde teberrî ettiği kaynaklarda belirtilmektedir⁴³⁶. Ayrıca Uzze'nin şiirlerinde Hz. Ali'nin karizmatik liderliğinden bahsetmesinden dolayı, Hasan onat bu zaman diliminde rec'at fikrinin ortaya çıkmış olabileceğinden bahsetmektedir.⁴³⁷ Bu da Ömer b. Abdülaziz döneminde sistemleşmiş bir Şîlik olamayıp Şîliğin sistemleşme aşamasında olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

⁴³³ İbnü'l-Esir, V, 320

⁴³⁴ İbrahim Sarıçam, “*Kümeýt b.Zeyd el-Esedi ve Haşimiyati*”, A.Ü.İ.F.D., XXXVII, 201

⁴³⁵ İbn Sa'd, V, 94; İbnü'l-Esir, V, 43

⁴³⁶ Bağdadî, 32

⁴³⁷ Onat, 116

SONUÇ

Emevîler dönemi Mezhepler Tarihi açısından çok önemli bir dönemdir. Çünkü bu dönemde birçok mezhebin tohumları atılmış ve birçok mezhepte zuhur ederek tarih sahnesine çıkmıştır. Emevî Halifeleri hilâfeti saltana çevirerek, uyguladıkları zulüm ve baskı politikaları, kabile asabiyeti devam ettirmeleri, Arap milliyetçiliği yapmaları ve Arap olamayanları dışlayıcı siyasetleri, şaşalı yaşantıları gibi sebepler Emevî devletinin çöküşüne neden olmuştur. Hâricî ve Şîî isyanlarda bu süreci hızlandırmıştır Muaviye'nin hilâfetiyle başlayan Emevî devletinin iktidarı boyunca; dönem içerisinde ortaya çıkmış olan Harîci ve Şîî mezhep mensuplarının isyan ettikleri görülür. Hz. peygamber sonrası Raşit halifelerden sonra Emevî halifelerinin hilafeti saltanata dönüştürdükleri Fakat Ömer b. Abdülaziz'in saltanat olarak devraldığı iktidarı aslına rucü ettirerek Raşit halifeler döneminde olduğu gibi adaletî tekrar hâkim kılma arzusu içerisinde olduğu görülmektedir. İş böyle olunca da kendinden önceki Emevî halifeleri döneminde görülen birçok sorun bu dönemde görülmez.

Ömer b. Abdülaziz'in gerek iktidara gelmesi ve gerek ise iktidarı sürecinde ortaya koyduğu icraatlarla toplumun hemen tüm kesimlerini memnun etmiştir. Raşit halifeler sonrası iktidarın Emevîlere geçiş sürecinde ortaya çıkmış olan ve Muaviye ile beraber Emevî devletine sürekli sorun çıkaran Emevî iktidarını tehdit eden Şîî ve Harici mezhep akımlarını iktidarla barıştırmıştır.

Ömer b. Abdülaziz'in topluma huzuru ve sükûneti tekrar hâkim kılmasında şüphesiz ki onun mümtaz kişiliğinin yanı sıra, onun icraatlarının altında yatan adalet duygusunun önemi büyüktür.

Sonuç olarak, Emevîlerin sekizinci halifesi olan Ömer b. Abdülaziz geleneksel Emevî zihniyetinin dışına çıkarak, halef ve seleflerinden farklı politikalar izlemiştir. Ömer b. Abdülaziz'in hilâfetiyle beraber yönetimde asabiyet kalkmış yerini itikat ve liyakat almıştır. Sergilediği politikalarla iki buçuk yıllık hilâfetinde sorunları dondurmıştır.

Tarih göstermiştir ki adalet, huzur ve sükûnet birbirini zorunlu kılan kavramlardır. Ömer b. Abdülaziz'in Siyâseti, kendi halkıyla sorun yaşayan yönetimler için iyi bir örnek olarak tarihte yatmaktadır

KAYNAKÇA

- ACÛRÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin(360/970), thk. Abdullah Abdürrahim Useylan, *Ahbâr-u Ebî Hafs Ömer b. Abdülziz*, Beyrut, 1979
- AĞIRAKÇA, Ahmet, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, İstanbul,1995
- _____, *Ömer b. Abdülaziz*, Fide Yayınları, İstanbul, 2006,
- AHMET B. HANBEL(241/855), *Kitâbü'l-ilel ve Ma'rifeti'r-Rical*, thk, Talat Koçyiğit, İsmail Cerrah, Ankara,1963
- AHMET CEVDET PAŞA(1895), Ahmet, *Kısa-ı Enbiyâ ve Tevârih- Hulefâ*, Bedir Yayınları, İstanbul,1994
- ALGÛL, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, Gonca Yayınevi, İstanbul, 1987
- _____, “Fedek Arazisi”, DİA, İstanbul, XII, 1995, 294
- ATAR, Fahrettin, *İslâm'da Adliye Teşkilatı*, Ankara, 1979
- AYCAN İRFAN, İBRAHİM SARIÇAM, *Emevîler*, Ankara, 1993
- BAĞDÂDÎ, Ebû Mansur Abdülkahir(429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ruhi Fiğlalı, Ankara, 1991
- BELÂZURÎ, Ebû'l Abbas Ahmed b.Yahya b Cabir el-Belâzürî(279/892), *Fütûhu'l-Buldân*, Beyrut 1987
- KESKİN, Mehmet, *Büyük İslam Tarihi*, Çağrı Yayınları, İstanbul, trz, IX
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim(256/870), *Sahih 'ul-Buhâri, I- XIII*, İstanbul,1981
- BOZKURT, Nebi, “*Hucr b. Adiy*”, DİA, İstanbul, 1998, XVIII, 277
- BROCKELMAN, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara, 1954
- CABİRÎ, Muhammed Abid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1977
- ÇAĞATAY, Neşet, ÇUBUKÇU, İ.A., *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara,1976
- DEMİRCAN, Adnan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, Beyan Yayınları. İstanbul,1996
- DOĞAN, Mehmet, *Temel Büyük Türkçe Sözlük*, Bahar Yayınları, İstanbul,1994
- DİNEVERÎ, Ebû Hanife Ahmet b. Davut(282/895), *el-Ahbâru't Tivâl*, thk. Ömer Faruk et-Tabba, Beyrut, trz
- EBÛ'L FİDÂ, İmadüddinin İsmail b. Melik el-Efdal(732/1331), *Kitabu'l-Muhtasar Fî ahbari'l-Beşer*, II, Beyrut, 1965

- EBÛ UBEYDE, el-Kasım bin Selam(224/839), *Kitâbü'l-Emvâl*, çev. C.Saylık,
Düşünce Yayınları, İstanbul, 1981
- EBÛ YUSUF, Yakup b. İbrahim b. Habib el-Kufi(182/798), *Kitâbü'l-Haraç*, çev.
Ali Özek, İstanbul,1973
- EMİNOĞLU, Ahmet, *V. Râşid halife, Ömer b. Abdülaziz*, İstanbul, trz
- EMİN AHMET, *Fecrul-İslâm*, Kahire, 1964
- ERGİN, Murat, *Siyâsî Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü*, Ankara,
2000
- ERKOÇOĞLU, Fatih, “*Recâ b.Hayve el-Kindî*”, C.Ü. İ.F.Dergisi, XI/II, 2007
- EŞ'ARİ, Ebû'l-Hasan(324/936), *Mâkâltu'l-İslâmiyyûn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk.
H.Ritter, Weisbaden, 1980
- EZDÎ, Ebû Zekariyya Yezîd b Muhammed b. İyâs(334/946), *Târih 'ul-Mevsil*,
Kahire, 1967
- FAYDA, Mustafa, “*Fey*”, D.İ.A., İstanbul, 1995, XII, 511-512
- FAZLURRAHMAN, *İslâm*, çev. Mehmet Aydın- Mehmet Dağ, İstanbul, 1993
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, “*Hâricîler*”, D.İ.A., 1997, XVI, 169-175
- _____, “*İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*”, Ankara, 1983
- _____, “*İmamiyye Şîası, İstanbul*”, 1984
- _____, “*Hâricîliğin Doğuşu*”,A.Ü.İ.F.D., XXII
- _____, “*Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*”, İzmir, 2004
- GÖLPINARLI, Abdulkaki, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîilik*, İstanbul,
1997
- HASAN İBRAHİM HASAN, *Siyâsî, Dinî, Sosyal, Kültürel İslâm Tarihi*, çev. İsmail
Yiğit, Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987
- _____, *Tarih 'ül-İslâm*, Kahire,1955
- HİTTİ, Philip, K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, 1980,
- İBN ABDİ'L-HAKEM, Abdurrahman b. Abdullah(214/829), *Siretü Ömer b.*
Abdülaziz, nşr, Ahmet Ubeyd, Beyrut, trz
- İBN HACER ASKALANİ, Ebû'l-Fadl Ahmet b.Ali(852/1148), *el-İsâbe fi Temyîzi's-*
Sahâbe,(852/1148) Beyrut,1910
- _____, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Beyrut,1325
- İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed(808/1406), *Târih-u İbn Haldûn*, nşr,

- Halil Şehhâde, Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1998
- İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer(774/1372), *el-Bidâye ve'n Nihâye*, Beyrut, trz.
- _____, *Kitâbü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Beyrut, trz
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b.Müslim(276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, Kahire, trz
- _____, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Kahire, 1925
- _____, *el-Meârif*, thk., Servet Ukkâşe, Mısır, 1969
- İBN SA'D, Ebû Abdullah b. Muhammed(230/844), *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut, trz
- İBN'ÜL-CEVZİ, Ebû'l Ferec, Abdurrahman b.Ali b.Muhammed (597/1200), *Siretü'l Ömereyn*, Arapça yazma, Köprülü kitap, no:1087
- _____, *Teblis-u İblis*, nşr. M. Mehdi, İstanbul, Şam, 1976
- _____, *Sifatü's-Safve*, II, Kahire,1970
- İBNÜ'L-ESİR, Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülkerim(630/1233), *el-Kâmil fi't-tarih*, Beyrut,1995
- el-İMAD, el-Hanbelî, Ebû'l-Felâh Abdulhayy(1089/1678), *Şezâretu'z-Zeheb*, Beyrut, 1996
- İMADÜDDİN HALİL, *Ömer b. Abdülaziz ve İslâm İnkılâbı*, Bir Yayınları, İstanbul, trz
- KANDEMİR, M. Yaşar, “*Ebû Turâb*”, DİA, İstanbul, 1994, X, 243
- KAVUKÇU, Fuat, *Emevîler Döneminde Hâricî Hareketleri*(basılmamış doktora tezi), Bursa, 1990
- KILIÇ, Ünal, *Mervân b.el-Hakem*, M.Ü.S.B.E., İstanbul, 1995
- KÖKSAL, M.Asım, *Hz. Hüseyin ve Kerbelâ Faciası*, İstanbul, 1979
- KOYUNCU, Mevlüt, *İkinci Hazreti Ömer*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996
- KUTLUAY, Yaşar, *İslâmiyet'te İtikadî Mezheplerin Doğuşu*, Ankara,1959
- _____, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara,1975
- LAMMENS, “*Hucr b. Adiy*”, M.E.B.İ.A., 1979, V, 576
- MARSHALL, H.G.Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, İz yayıncılık, İstanbul, 1995
- MES'ÛDÎ, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali(346/957), *Mürücü'z-Zeheb ve Meâdinu'l- Cevher*, thk. Said Muhammed el-Lahham, Beyrut,1997
- MUHAMMED EBÛ ZEHRÂ, *İslâm'da Fıkıhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdulkadir

- Şener, İstanbul,1978
- _____, *İslâm'da Siyâsî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. H.Karakaya, K. Aytekin, İstanbul, 1983
- NURÎ, Şemsettin, *Ömer b. Abdülaziz*, Işık Yayınları. İzmir, 1992
- ONAT, Hasan, *Emevîler Devri Şîh Hareketleri ve Günümüz Şîhliği*, Ankara, 1993
- ÖZ, Mustafa, “Şîa”, Ş.İ.A., Şamil Yayınevi, İstanbul, 2000, 306-309
- RAYYÎS, M. Ziyaeddin, *İslâm'da Düşünce Tarihi*, Çeviren, Ahmet Sarıkaya, İstanbul,1990
- SARIÇAM, İbrahim, “*Kümeyt b.Zeyd el-Esedî ve Haşimîyatı*”, A.Ü.İ.F.Dergisi, XXXVII, 201
- SIRMA, İhsan, *Hilâfetten Saltanata Emevîler dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1995
- SUYÛTÎ, Celâlüddin Abdurrahman b.Ebî Bekir(911/1505), *Tarih 'ul Hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, 1969
- ŞEHRİSTANÎ, Muhammed b. Abdülkerim,(548/1152), *el-Milel ve'n Nihal*, thk. Ali Hasan Faur, Emir Ali Mehna, Beyrut, 1996
- ŞELEBÎ, Ahmet, *Mevsuatu't-Tarihu'l-İslâmî*, Kahire,1982
- ŞEMMAHÎ, Ahmed b Said b. Abdulvahid, *Kitebû's-Siyer*, Kahire, 1301
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir(310/992), *Târîhu'r-Rusul ve'l Mülûk*, Mısır, trz
- _____, *Tarîhu'l-ümem ve'l-Mülûk*, thk.,M. Ebûl Fazl, I-XI, Beyrut, trz.
- TURAN, Ahmet, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Sidre Yayınları, Samsun, 2000
- VAROL, Mehmet Bahaüddin, “*Emevîlerin Hz. Ali'ye Hakaret Politikaları Üzerine*”, İstem, Yıl: 4,Sayı: Konya, 2007
- YARDIM, Ali, *Adi b.Ertat*”, DİA, İstanbul, 1998, I, 379
- YİĞİT, İsmail, “*Emevîler*“, DİA, İstanbul,1995, XI, 87-104
- ” *Abdülaziz b. Mervân*”, DİA, I, 192
- “*Ömer b. Abdülaziz*”, DİA, XVI,53
- YILDIZ. Hakkı Dursun, *Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992
- YA'KÛBÎ, Ahmet b.Ebî Ya'kub b.Cafer b. Vehb,(292/905), *Tarihü'l- Ya'kûbî*, Necef,1358
- ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b.Ahmet b.Osman,(748/1347),

Tarih 'ul-İslâmi ve Tabakati 'l-Meşahir ve 'l-Alam, III, Kahire, 1368

WATT, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E.Ruhi Fıçlalı,
Ankara,1981

WELLHAUSEN, Julius, *İslâm da ilk Dinî ve siyâsî Muhalefet Partileri*, çev. Fikret
IŞILTAN, ANKARA,1989

_____, *Arap Devleti ve Sukûtu*, Çev. Prof Dr. Fikret IŞILTAN, Ankara 1963